

**דו"ח הוועדה הציבורית לגיבוש המדיניות הממלכתית בנושא
חינוך לחיים משותפים בין יהודים לבין ערבים בישראל**

הוגש לשרת החינוך פרופ' יולי תמיר

יו"ר-שותף: פרופ' גבי סלומון
יו"ר שותף: ד"ר מוחמד עיסאוי

טבת תשס"ט

ינואר 2009

תוכן העניינים

3-4	מבוא
5-9	תקציר מנהלים
10-14	תקציר מנהלים בערבית
15-17	רקע וסקירת מצב היחסים בין יהודים לערבים בישראל
18-19	החזון והרציונאל
20	מדיניות קודמת במערכת החינוך
21-23	המצב הנוכחי של החינוך לחיים משותפים
24	משמעות מושג ה"שותפות"
25-26	המטרות של החינוך לחיים משותפים
27	המדיניות המומלצת
28-31	עקרונות החינוך לחיים משותפים
32-36	כישורים ותכנים
37-39	מחזון ליישום
40-42	הכשרת עובדי חינוך
43	הקשר עם ארגונים לא ממשלתיים העוסקים בחינוך לחיים משותפים
44	סוף דבר
45-48	נספח א': תקציר מנהלים באנגלית
49-53	נספח ב': מודלים של שיטות חוץ בית ספריות לחינוך לחיים משותפים
54-59	נספח ג': סיכומים של ממצאי מחקרים בנושא של חינוך לחיים משותפים

מבוא¹

לאור עדויות על יחסי משבר וניכור בין היהודים לערבים בישראל, ובמיוחד לאור סימני העלייה בשכירות הגזענות ובעוצמתה אצל צעירים בישראל, מינתה שרת החינוך באוגוסט 2008 וועדה ציבורית שעליה הוטל להציע מדיניות חינוכית כוללת עבור מערכת החינוך בישראל בנושא של **חינוך לחיים משותפים בין יהודים לערבים אזרחי מדינת ישראל**. על פי כתב המינוי, על הוועדה היה "להניח תשתית המשגתית, פדגוגית וארגונית לתחום החינוך לחיים משותפים בין יהודים לבין ערבים בישראל ולהביא לקביעת מדיניות ממלכתית בתחום זה. מדיניות זו אמורה להפוך את החינוך לחיים משותפים לחלק בלתי נפרד מן החינוך בבתי הספר בכל השלבים החל מגן ועד בית הספר העל יסודי, באופן שישלים את נושא החינוך לדמוקרטיה ולאזרחות הנלמד בבתי-הספר".

הוועדה החלה בעבודתה בספטמבר, ובעבודה מאומצת ומרוכזת היא מגישה את הצעתה לשרת החינוך פרופ' יולי תמיר.

במהלך עבודתה פנתה הוועדה ב"קול קורא" לציבור והזמינה את העוסקים בארץ בנושא החינוך לחיים משותפים בין יהודים לערבים לתאר את פעולתם בכתב עבור הוועדה. בתהליך זה נאספו כ-50 תיאורים שהוועדה עיינה בהם. כמו כן הוזמנו להעיד בפני הוועדה שני נציגים של בתי-ספר שבהם נעשית פעולה אינטנסיבית של חינוך לחיים משותפים ושני נציגים של עמותות העוסקות בנושא זה. כל העדויות האלה שימשו את הוועדה בעבודתה.

הוועדה גם ביקרה בלונדון כדי ללמוד מקרוב על תהליכי היישום של מדיניות "הלכידות הקהילתית" (Community Cohesion) בבתי ספר שם, מדיניות שנועדה להילחם בתופעות של גזענות וניכור.

לאחר שמליאת הוועדה סיכמה את עיקרי המדיניות הכלליים, עבדו צוותים על נושאים נבחרים שניסוחם אושר על ידי כל חברי הוועדה. תת-וועדה נוספת ערכה את הדו"ח השלם. מסלול הפעילות של הוועדה היה מתיאור החזון שהנחה את הוועדה, דרך המטרות שהציבה, והמדיניות שהתוותה לעבר תרגום אופרטיבי של המדיניות המומלצת. כך גם בנוי הדו"ח – מן הכללי לספציפי ומן המופשט לקונקרטי.

במהלך פעילותה של הוועדה וכתיבת הדו"ח התרחשו אירועי עכו ואירועי "עופרת יצוקה" אשר הטביעו חותם קשה על החברה בישראל. אלו הם אירועים המעיבים על יחסי היהודים והערבים בישראל והמדגישים את החשיבות של העיסוק החינוכי בנושא זה. אי אפשר להתעלם מאירועים אלו, ולכן יש חשיבות רבה לכך שהדו"ח הנוכחי ייקרא ויושם כאשר אירועים אלה עומדים לנגד עינינו. **המדיניות המוצגת כאן איננה ביטוי לתפיסה פוליטית זו או אחרת; היא באה לבטא את דאגתנו לבריאותה החברתית של ישראל על מרכיביה השונים.**

¹ הדו"ח מנוסח בלשון זכר אך פונה לנשים וגברים כאחד.

בוועדה פעלו החברים הבאים :

פרופ' גבריאל סלומון, אוניברסיטת חיפה ומכללת אלקאסמי, יו"ר שותף של עמותת סיכוי – יו"ר

שותף

ד"ר מוחמד עיסאווי, ראש מכללת אלקאסמי – יו"ר שותף

פרופ' חאוולה אבו-באכר, מכללת עמק יזרעאל

ד"ר האלה אספניולי, מרצה בכירה, המכללה הערבית, חיפה; מרכז "אלטפולה", נצרת

פרופ' דן בר-און (ז"ל), אוניברסיטת בן-גוריון

פרופ' דניאל בר-טל, אוניברסיטת תל-אביב

מר מוחמד דראושה, מנכ"ל-שותף של יוזמות קרן אברהם

תאופיק זחלקה, מנהל חברה ונוער, מחוז צפון, משרד החינוך

מר עבדאללה ח'טיב, מנהל אגף החינוך במגזר הערבי, משרד החינוך

פרופ' יפעת מעוז, האוניברסיטה העברית

גבי עדי מילשטיין, המטה ליישום דוח קרמניצר, מחוז מרכז, משרד החינוך

ד"ר סולי נתן, מנהלת מחוז המרכז, משרד החינוך

פרופ' יעקב עירם, יו"ר קתדרת בורג/אונסקו לחינוך לערכים לסובלנות ולשלום, אוניברסיטת בר

אילן. ראש תחום חינוך במכללה האקדמית גליל מערבי {עכו}

גבי לאה רוזנברג, סמנכ"לית ומנהלת המינהל הפדגוגי, משרד החינוך

מרכזת הוועדה - גבי מרים דרמוני-שרביט

סייעו לוועדה :

מר תומר לוטן, יועץ שרת החינוך

מר אדר כהן, מפמ"ר אזרחות וממונה על יישום דו"ח קרמניצר, המזכירות הפדגוגית, משרד

החינוך

לי פרלמן ואורי גופר, יוזמות קרן אברהם

פעילות הוועדה נעשתה בתמיכת יוזמות קרן אברהם

דו"ח זה מוקדש לזכרו של חברנו פרופ' דן בר-און שהיה שותף פעיל בהכנת הרקע לעבודת הוועדה

ובהתווית דרכה.

תקציר מנהלים

רקע

1. שרת החינוך, פרופ' יולי תמיר, מינתה בחודש אוגוסט, 2008, וועדה ציבורית לקביעת מדיניות ממלכתית בתחום החינוך לחיים משותפים בין יהודים לערבים. הוועדה מונתה על רקע של נתונים המצביעים על מידה מדאיגה של ניכור ואיבה בין הציבור היהודי לציבור הערבי, וכן על פחד, דה-לגיטימציה ואי-אמון הדדיים בין שתי החברות. תחושות ועמדות אלה אינן פוסחות על תלמידי מערכת החינוך.
2. אף כי היו בעבר ועדות מטעם משרד החינוך אשר ניסחו ניירות מדיניות בתחומי החינוך לדו-קיום, לסובלנות ולשלום, אין כיום מדיניות כוללת המיושמת בפועל בכלל מערכת החינוך. יחד עם זאת, קיימים היום "איים" פעילים של חינוך לחיים משותפים במחוזות שונים של משרד החינוך וכן פעילות מגוונת של מפגשים של בני נוער ערבי ויהודי המאורגנים ע"י עמותות שונות. אולם "איים" אלה אינם מצטברים לכדי "יבשות".
3. ההנחה שהנחתה את עבודת הוועדה היא שחינוך לחיים משותפים שייחפך לחלק חשוב ובלתי נפרד של הלימודים והפעילויות במערכת החינוך בכל הגילים וברצף שלם מגיל הגן ועד י"ב, עשוי לשנות את העמדות והתפיסות השליליות ההדדיות ובכך לתרום לחיים משותפים על בסיס דמוקרטי, שוויוני וסובלני במדינה. מטרתו של הדו"ח הנוכחי היא – כפי שמנוסח הדבר בכתב המינוי של הוועדה – לנסח מדיניות בתחום זה.

מושג השותפות

4. מושג **השותפות** כפי שהוגדר ע"י הוועדה כולל משמעויות משלימות אחדות: שוויון בין השותפים, כבוד ולגיטימציה הדדיים, הכרה בזכות הקיום הלאומי והתרבותי של כל צד, קיומם של יחסים חיוביים והוגנים תוך דיאלוג אמפתי ורגיש, תחושת אחריות משותפת וחתירה משותפת לשלום. יש לומר שמושג השותפות כפי שהוגדר בדו"ח זה, אינו זר למדינת ישראל. המטרות הנובעות מהגדרה זו ושאותן מציבה הוועדה לחינוך לחיים משותפים מעוגנות היטב בהצהרות, באמנות ובהמלצות שפורסמו במשך השנים במדינה, בין השאר, ע"י משרד החינוך, ובעולם הרחב.

החזון והמטרות

5. על סמך תפיסה זו של מושג השותפות, נוסח החזון אליו אמור החינוך לחיים משותפים לחתור: יצירת תשתית של שוויון זכויות והזדמנויות, הטמעה של ערכים משותפים של חירות, הוגנות, שמירה על זכויות הפרט וזהות הקולקטיב תוך הכרה וכבוד הדדיים.
6. לאור זאת נוסחו המטרות המומלצות של המדיניות לחיים משותפים, כלהלן:
 - טיפוח ההכרה בערכים דמוקרטיים מהותיים של שוויונות וצדק חברתי, ובמיוחד בהתייחס למיעוטים בחברה.
 - הקניית כישורים ונטיות של חשיבה ביקורתית, פתיחות, הקשבה וסובלנות תוך יישום להקשר של שותפות יהודית-ערבית.
 - פיתוח יכולת דיאלוגית בין הצדדים.

- טיפוח הזהות האישית והקבוצתית של כל צד בשותפות.
- פיתוח התייחסות אמפתית לצד השני.
- צמצום סטראוטיפים שליליים ודעות קדומות.
- פיתוח עמדות חיוביות של כל צד כלפי הצד השני ויחסי אמון ביניהם.
- הכרה של התרבות, החברה, ההיסטוריה, האמונות, המורשת והלשון של הצד השני.
- הכרה בנרטיב הקולקטיבי של הצד השני במובן של מתן כבוד ולגיטימציה לנרטיב זה, ולא דווקא של הסכמה עימו.

המדיניות המומלצת

7. המדיניות המומלצת נובעת מן המטרות שלעיל. עיקרי המדיניות הם:

- משרד החינוך הוא האחראי לקידום החינוך לחיים משותפים בין יהודים לערבים תוך שותפות עם הרשויות המקומיות, המגזר השלישי והעסקי ומשרדי ממשלה אחרים.
- החינוך לחיים משותפים צריך להתקיים ברצף מגן חובה ועד כיתה י"ב.
- החינוך לחיים משותפים יתקיים בשלושה מעגלים: הידע, התרבות הבית ספרית, וההתנסות החווייתית האישית והקבוצתית.
- החינוך לחיים משותפים יעוגן במקומות המתאימים בתחומי התוכן השונים שבתוכנית הלימודים דרך המקצועות: מולדת, חברה ואזרחות בביה"ס היסודי ואזרחות בחט"ב ובחטיבה העליונה. נוסף על כן, החינוך לחיים משותפים ישולב בכל מקצועות הלימוד הרלוונטיים ובפרט בהיסטוריה, בספרות, בגיאוגרפיה ובסוציולוגיה.
- לחינוך לחיים משותפים יש גרעין מחייב המעוגן, כאמור, במקצועות הנ"ל ובפעילויות רשות שבהן יוכל כל ביי"ס לבחור כהבנתו.
- מפגשים בין יהודים לערבים – בין אם במפגשי מגע פנים אל פנים ובין אם באמצעים וירטואליים - מהווים מרכיב חיוני בחינוך לחיים משותפים בתנאי שהם מתקיימים לאורך זמן ומונחים באופן מקצועי.
- החינוך לחיים משותפים ליהודים יכלול את לימודי השפה והתרבות הערבית.
- משרד החינוך יראה עצמו אחראי על ההכשרה בתחום זה של מורים, מנהלים ועובדי חינוך אחרים.
- המשרד ידאג לפיתוח של חומרי למידה עשירים ומותאמי-גיל ומגזר שיהיו נגישים באינטרנט ובמרכזי פסג"ה.
- יישומו של החינוך לחיים משותפים ילווה בניטור (monitoring) תקופתי.
- משרד החינוך יעודד הקמתם של בתי ספר משותפים לערבים וליהודים לבחורים בכך;

- שילוב מורים ערביים בבתי ספר יהודיים ומורים יהודים בבתי"ס ערביים מהווה מודל חינוכי להטמעת החינוך לחיים משותפים ;

כישורים, נטיות ותכנים עיקריים

- החינוך לחיים משותפים יחתור לפתח אצל התלמידים כישורים ונטיות כלליים, כגון: חשיבה רפלקטיבית וביקורתית, סובלנות, אתנו-אמפתיה ופתרון קונפליקטים, שהם בבחינת תשתית חיונית לפיתוחם של יידע, עמדות, נטיות והתנהגויות ספציפיות לעניין החיים המשותפים בישראל.
- החינוך לחיים משותפים יחתור להרכיש לתלמידים תכנים בתחומי הדמוקרטיה, האזרחות, זכויות האדם והאזרח, יחסי רוב ומיעוט, מודעות להיבטים הפסיכולוגיים של היחסים, כגון: סטראוטיפים, דעות קדומות ורגשות שליליים, התרבות, החברה והמסורות של שני הצדדים וכן ההיסטוריה של הסכסוך ושל יחסי היהודים והערבים בארץ.

עקרונות חינוכיים

8. יישום המדיניות מבוסס על שורה של עקרונות חינוכיים שהעיקריים שבהם הינם כלהלן :
- החינוך לחיים משותפים צריך להתחיל בילדות המוקדמת ולהמשיך עד לסוף י"ב ברצף אחד ;
 - החינוך לחיים משותפים צריך להיות מותאם דיפרנציאלית לגילים השונים ולשני המגזרים ;
 - החינוך לחיים משותפים צריך להיות מעוגן בגרעין מחייב במסגרת מקצוע האזרחות ושולב גם באופן אינטגרלי במקצועות לימוד נוספים כספרות וכהיסטוריה ; ליד גרעין זה יהיו חלופות נוספות של לימוד ושל התנסות לבחירתו של כל ביי"ס ;
 - החינוך לחיים משותפים צריך להיות רב-שיטתי ורב-אמצעים, בינתחומי, פתוח לרעיונות חדשים, רלוונטי וחוויתי ובעל אוריינטציה קהילתית ;

מחזון למעשה: המלצות ליישום

9. עיקרי ההמלצות ליישום הינם כלהלן :

- מינוי רפרנט ארצי במזכירות הפדגוגית ורפרנטים מחוזיים לעניין החינוך לחיים משותפים ;
- הקמת צוות יישום משרדי של המלצות הוועדה ע"י נציגים של המזכירות הפדגוגית, המינהל הפדגוגי, מינהל חברה ונוער ומנהל מחוז ;
- פתיחת תקנה תקציבית ייעודית בסך של 10 מיליון ש"ח לשנה ;

- הכשרת לבבות באמצעות הנהלות המשרד והמחוזות ושיבות התנעה עם מנהלים ברחבי הארץ ;
- יצירת מנגנונים לשם שיתופי פעולה עם מרכז השלטון המקומי ועם ראשי מחלקות חינוך בתחום הנדון ;
- הקמת צוות יישום של המלצות הוועדה ע"י נציגים של המזכירות הפדגוגית, המנהל הפדגוגי ומנהל חברה ונוער ;
- כנס של כל העוסקים בהכשרת מורים לקידום הנושא וליישומו ;
- כנסים של מועצות התלמידים ;
- פיתוח מקצועי של מנהלים בנושא ;
- מינוי אחראי לנושא בכל ביי"ס ;
- פיתוח מקצועי בנושא של מורים ומדריכים, גנות ומפקחות ;
- הקמת אתר אינטרנט שירוכזו בו חומרי למידה מגוונים בתחום ;
- גיבוש עקרונות של שיתוף פעולה עם המגזר השלישי והעסקי בהלימה עם עקרונות הדו"ח בתחומים רלוונטיים שבהם יש להם מומחיות ;
- המלצות הוועדה יוכנסו בחוזר מנכ"ל.

הכשרת עובדי חינוך

10. יש חשיבות עליונה להכשיר מורים ומורות להכרת העקרונות של החינוך לחיים משותפים. רק ההכשרה שיטתית ומעמיקה עשויה להשפיע על העמדות שלהם ועל עבודתם עם תלמידים לשם יצירת אווירה המטפחת שותפות.

- כיום החינוך לחיים משותפים אינו מהווה חלק מתוכניות הלימודים, או מתוכניות ההכשרה ו/או ההסמכה הקיימות במכללות ובאוניברסיטאות. החינוך לחיים משותפים צריך להפוך להיות חלק מתוכניות הלימודים של מוסדות הכשרה בהיקף שעות בהתאם למקצוע ההוראה הנלמד בתנאי שלא יהיו פחות מ- 2 ש"ש. לדעתנו הוא צריך להיכלל באשכול רחב יותר של הכשרה לחינוך אזרחי.

- נושא החינוך לחיים משותפים ישתקף בתהליך הכשרת עובדי ההוראה בשלושה מישורים: המישור הקוגניטיבי, המישור הרגשי, והמישור ההתנהגותי. כמו-כן יש מקום להבחין בין תכני ההכשרה של שלוש האוכלוסיות של עובדי ההוראה: מנהלי בתי ספר, מורים המלמדים במערכת החינוך, סטודנטים להוראה בכלל וסטודנטים לתעודת הוראה באזרחות בפרט.

הקשר עם העמותות העוסקות בחינוך לחיים משותפים

11. ההנחה הדמוקרטית הבסיסית היא שמעורבותם של ארגונים לא ממשלתיים במערכת החינוך הינה מרכיב מהותי במשטר דמוקרטי, לכן אנחנו ממליצים לקיים שיתוף פעולה

בין הארגונים הלא ממשלתיים (העמותות) העוסקים בחינוך לחיים משותפים לבין משרד החינוך כלהלן:

- מתוך הכרה בכך שישנן פעילויות שהן חיוניות לחינוך לחיים משותפים ושעמותות מסוימות התמחו בביצוען.
- יחד עם זאת, בחלוקת התפקידים בין משרד החינוך למגזר השלישי יהיה משרד החינוך אחראי על קביעת המדיניות.
- על משרד החינוך לקבוע אמות מידה של פעילות המגזר השלישי בנושא החינוך לחיים משותפים במה שנוגע לפעילותם במערכת החינוך.
- למשרד החינוך תפקיד של ויסות ופיקוח לצד קיום דיאלוג מתמשך ופורה עם המגזר השלישי.

موجز للمديرين

خلفية:

1. قامت وزيرة التربية والتعليم البروفيسور يولي تمير في شهر آب 2008 بتعيين لجنة جماهيرية لوضع سياسة رسمية في مجال التربية للحياة المشتركة بين اليهود والعرب. تم تعيين اللجنة على خلفية معطيات تشير إلى درجة الجفاء والعداء المثيرين للقلق بين الجمهور اليهودي والعربي، وإلى الخوف ونزع الشرعية وعدم الثقة المتبادلة بين المجتمعين. هذه المشاعر والمواقف لا تستثني التلاميذ في جهاز التربية والتعليم.
2. على الرغم من قيام لجان في الماضي من قبل وزارة التربية والتعليم بصياغة مواقفها في مجال السياسة التربوية في مواضيع التعايش والتسامح والسلام، إلا أنه لا توجد حالياً سياسة يتم تطبيقها بشكل فعلي في جهاز التربية والتعليم. ومع ذلك توجد حالياً بعض الـ "جزر" الناشطة في مجال التربية للحياة المشتركة في الأولوية المختلفة في وزارة المعارف، كما توجد فعاليات لقاءات بين أبناء شبيبة يهود وعرب تقوم بتنظيمها جمعيات مختلفة، غير أن هذه الفعاليات تظلّ محدودة لا تفي بالمطلوب.
3. الفرضية التي وجهت للجنة في عملها هي أن التربية للحياة المشتركة التي ستصبح جزءاً هاماً ولا يتجزأ من التعليم ومن الفعاليات في جهاز التربية لجميع الفئات العمرية دون استثناء، من مرحلة الروضة وحتى الصف الثاني عشر، من شأنها أن تغير المواقف ووجهات النظر السلبية المتبادلة، وبذلك تساهم في الحياة المشتركة في الدولة على أساس ديمقراطي ومتساو ومتسامح. إن هدف التقرير الحالي - وفق ما هو منصوص عليه في كتاب تعيين اللجنة - هو صياغة سياسة في هذا المجال.

مصطلح الشراكة:

4. يشمل مصطلح الشراكة كما عرفته اللجنة عدة معانٍ مكملة: المساواة بين الشركاء، الاحترام والشرعية المتبادلين، الاعتراف بحق الوجود القومي والثقافي لكلا الطرفين، وقيام علاقات إيجابية ونزيهة من خلال حوار متعاطف وحساس، وشعور بالمسؤولية الجماعية والسعي المشترك من أجل السلام. يمكن القول إن الشراكة، كما تم تعريفها في تقرير اللجنة، ليست غريبة عن دولة إسرائيل، فالأهداف التي وضعتها اللجنة من أجل التربية للحياة المشتركة هي راسخة بقوة في التصريحات وفي الموثيق والتوصيات التي صدرت على مر السنين عن الدولة، وعن وزارة التربية والتعليم، وفي العالم أجمع.

الرؤيا والأهداف:

5. حسب هذا المفهوم لمصطلح الشراكة، تمت صياغة الرؤيا التي يفترض أن تهدف إليها التربية للحياة المشتركة، وهي: خلق بنية تحتية من المساواة وتكافؤ الفرص، وتذويت قيم مشتركة للحرية والنزاهة وحماية حقوق الفرد والهوية الجماعية مع الاعتراف والاحترام المتبادلين.
6. على ضوء ما تقدم، تمت صياغة الأهداف التالية الموصى بها لتطبيق سياسة الحياة المشتركة:
 - تنمية الوعي بالقيم الديمقراطية الجوهرية الخاصة بالمساواة والعدالة الاجتماعية، وبالذات فيما يخص الأقليات في المجتمع.
 - إكساب المهارات والقدرة على التفكير الناقد، الانفتاح، الإصغاء والتسامح بالتزامن مع تطبيقها في سياق الشراكة اليهودية - العربية.
 - تطوير القدرة على الحوار بين الأطراف.
 - تنمية الهوية الشخصية والجماعية لكل طرف في الشراكة.
 - تطوير التعامل المتعاطف مع الطرف الآخر.
 - الحد من الأفكار المقولبة والآراء المسبقة.
 - تطوير كل طرف لمواقف إيجابية وثقة تجاه الطرف الآخر.
 - التعرف على ثقافة ومجتمع وتاريخ وفن وتراث ولغة الطرف الآخر.
 - الاعتراف بالرواية الجماعية للطرف الآخر من خلال احترام هذه الرواية ومنحها الشرعية.

السياسة الموصى بها:

7. تتبع السياسة الموصى بها من الأهداف الواردة أعلاه. فيما يلي مبادئ هذه السياسة:
 - وزارة التربية والتعليم هي المسؤولة عن دعم التربية للحياة المشتركة بالتعاون مع السلطات المحلية والقطاع المدني وقطاع الأعمال والوزارات الأخرى.
 - يجب أن تطبق التربية للحياة المشتركة دون انقطاع من صف البستان وحتى الصف الثاني عشر.
 - تتم التربية للحياة المشتركة بثلاث حلقات: المعرفة، الثقافة المدرسية والتجربة والممارسة الشخصية والجماعية.
 - يتم ترسيخ التربية على الحياة المشتركة في مواضيع: المواطن والمجتمع والمدنيات في المرحلة الابتدائية والمدنيات في المرحلتين الإعدادية والثانوية. بالإضافة إلى ذلك يتم دمج التربية للحياة المشتركة في جميع المواضيع التعليمية ذات الصلة وعلى وجه الخصوص التاريخ والأدب والجغرافيا وعلم الاجتماع.
 - هناك نواة ملزمة لدراسة التربية على الحياة المشتركة في المواضيع التعليمية الواردة أعلاه وفي فعاليات اختيارية يمكن لكل مدرسة أن تختار من بينها حسب رؤيتها.

- تشكل اللقاءات بين اليهود والعرب سواء كانت وجها لوجه أو افتراضية، جانبًا هامًا في التربية للحياة المشتركة شريطة أن تتم هذه اللقاءات لفترة طويلة وبمهنية.
- تشمل التربية للحياة المشتركة لليهود تدريس اللغة والثقافة العربية.
- على وزارة التربية والتعليم أن تأخذ على عاتقها تأهيل المعلمين والمديرين والعاملين في جهاز التربية والتعليم في هذا المجال. على الوزارة أن تبادر إلى دمج معلمين عرب في المدارس اليهودية ومعلمين يهود في المدارس العربية وإنشاء مدارس مشتركة للعرب واليهود. على الوزارة أن تحرص على تطوير مواد تعليمية غنية وملائمة للفئة العمرية وللوسط، تكون هذه المواد متاحة على شبكة الانترنت وفي مراكز تأهيل طواقم التدريس.
- يرافق تطبيق التربية على الحياة المشتركة مراقبة (monitoring) دورية.

مهارات، ميول ومضامين أساسية:

- تسعى التربية للحياة المشتركة إلى تطوير مهارات وميول عامة لدى التلاميذ مثل: التفكير التأملي والنقدي، التسامح، التعاطف العرقي وحل النزاعات. حيث أن هذه الأمور هي بمثابة بنية تحتية لتطوير المعرفة والمواقف والميول والسلوكيات الخاصة بموضوع الحياة المشتركة.
- تسعى التربية للحياة المشتركة إلى إكساب التلاميذ مضامين في مجال الديمقراطية والمواطنة وحقوق الإنسان والمواطن والعلاقات بين الأثنية والأقلية والوعي بالجوانب النفسية للعلاقات مثل: الأفكار المقولبة والآراء المسبقة والمشاعر السلبية والثقافة والمجتمع وتقاليد الطرفين وكذلك تاريخ الصراع والعلاقات بين العرب واليهود في البلاد.

مبادئ تربوية:

8. يركز تطبيق السياسة على مجموعة من المبادئ التربوية أهمها ما يلي:
 - يجب أن يبدأ في التربية على الحياة المشتركة من سن الطفولة المبكرة وتستمر حتى نهاية الصف الثاني عشر دون انقطاع؛
 - يجب أن تكون التربية للحياة المشتركة ملائمة بشكل متفاوت حسب الفئات العمرية ولكلا الواسطين؛
 - يجب أن تكون التربية على الحياة المشتركة مرتبطة بنواة ملزمة في إطار مواضيع المدنيات كما يجب ان يتم دمجها في بشكل متكامل في مواضيع تعليمية أخرى مثل الأدب والتاريخ؛ إلى جانب هذه النواة تكون بدائل أخرى للتعليم وللتجريب وفق ما تختار كل مدرسة.
 - يجب أن تكون التربية للحياة المشتركة متعددة الطرق والوسائل والاختصاصات ومنفتحة على أفكار جديدة، ذات صلة، وذات توجه اجتماعي.

من الرؤيا إلى التنفيذ: توصيات للتطبيق:

9. التوصيات الأساسية للتطبيق هي كالتالي:

- تعيين مسئول قطري في السكرتارية التربوية ومراقبين لوائيين عن موضوع التربية للحياة المشتركة؛
- إصدار مرسوم بتخصيص ميزانية خاصة وقدرها 10 مليون شيكل للسنة
- تهيئة الأجواء من خلال الهيئات الإدارية في الوزارة والألوية وجلسات تحريك الأمور مع مديري المدارس في أنحاء البلاد؛
- إيجاد نظم للتعاون مع مركز السلطات المحلية ورؤساء أقسام المعارف
- تشكيل طاقم تنفيذ لتوصيات اللجنة يتألف من ممثلين عن السكرتارية التربوية والإدارة التربوية وإدارة المجتمع والشبيبة؛
- مؤتمر لجميع العاملين في تأهيل المعلمين من أجل دعم الموضوع وتطبيقه.
- مؤتمرات لمجالس الطلبة؛
- تطوير مهني للمديرين في هذا الموضوع؛
- تعيين مسئول عن الموضوع في كل مدرسة؛
- تطوير مهني في الموضوع للمعلمين والمرشدين ومربيات رياض الأطفال والمفتشات؛
- إنشاء موقع على شبكة الانترنت غني بالمعلومات في هذا المجال؛
- بلورة مبادئ تعاون مع القطاع الثالث وقطاع الأعمال في المجالات التي يختصون بها بما يتلاءم مع مبادئ التقرير
- تنشر توصيات اللجنة في منشور المدير العام
- إنشاء مستودع ، يسهل الوصول إليه، يتضمن فعاليات مشتركة ومتنوعة ولقاءات بين العرب واليهود .

تأهيل كادر التربية والتعليم:

10. لتأهيل المعلمين والمعلمات أهمية كبرى في التعرف على مبادئ التربية للحياة المشتركة. إن التأهيل المنهجي والمتعمق هو وحده القادر على التأثير على مواقفهم وعلى عملهم مع التلاميذ لخلق أجواء داعمة للشراكة.

- التربية للحياة المشتركة لا تشكل جزءاً من المنهج التعليمي في برامج التأهيل و/ أو الإعداد القائم حالياً في الكليات والجامعات. يجب أن تصبح التربية للحياة المشتركة جزءاً من التعليم الإلزامي في المنهج التعليمي وبعدد ساعات التي تتناسب مع موضوع التدريس الذي تتم دراسته شريطة أن لا يقل عدد الساعات عن ساعتين أسبوعياً. وفي رأينا يجب ضم التربية للحياة المشتركة في حزمة أكبر في مجال التأهيل للتربية المدنية.

- ينعكس موضوع التربية للحياة المشتركة في عملية تأهيل العاملين في التدريس في ثلاثة مستويات: المستوى التفكيرى المستوى الحسى المستوى السلوكى.
- نميز بين ثلاث فئات بين العاملين في التربية والتعليم: مديرو المدارس، المعلمون العاملون في جهاز التربية والتعليم، طلاب جامعات في مجال التدريس بشكل عام وطلاب شهادة التدريس في المدنيات بشكل خاص.

العلاقة مع الجمعيات العاملة في مجال التربية للحياة المشتركة:

11. الفرضية الديمقراطية الأساسية هي أن مشاركة المنظمات غير الحكومية في جهاز التربية هي عنصر جوهري في النظام الديمقراطي، لذا نوصي بالتعاون بين هذه المنظمات غير الحكومية (الجمعيات) العاملة في مجال التربية على الحياة المشتركة وبين وزارة التربية والتعليم، وذلك:
- من منطلق الوعي بوجود نشاطات ضرورية للتربية من أجل الحياة المشتركة، ومن منطلق أن بعض الجمعيات اكتسبت خبرة في تنفيذ هذه النشاطات.
 - مع ذلك، عند توزيع المهام بين الوزارة وبين القطاع الثالث، تكون الوزارة مسؤولة عن وضع السياسة.
 - على وزارة التربية والتعليم أن تحدد معايير لنشاط القطاع الثالث في جهاز التربية والتعليم.
 - تضطلع وزارة التربية والتعليم بمهمة التوجيه والمراقبة إلى جانب الحوار المتواصل والمثمر مع القطاع الثالث.

רקע וסקירת מצב היחסים בין ערבים ליהודים בישראל

יחסי יהודים-ערבים במדינת ישראל הם סבוכים ומורכבים. באופן כללי הם יחסים שליליים המאופיינים בחוסר אמון, בניכור, בדחייה ובחוסר רגישות. ואכן, מדד הדמוקרטיה הישראלית של המכון הישראלי לדמוקרטיה מראה כי בשנת 2008 72% מבין הערבים ו-87% מבין היהודים סברו שהיחסים בין יהודים לערבים במדינת ישראל הם לא טובים. מצב יחסים זה משקף קודם כל היסטוריה של סכסוך ארוך שנים שטרם נפתר. יש לזכור שהמיעוט הערבי הוא ילידי והוא חלק מהעם הפלסטיני שהיווה עד 1948 רוב בשטחי המנדט הבריטי. אירועים שקשורים להקמת מדינת ישראל הנחשבים על ידי הרוב היהודי כתקומה לאומית, נתפסים על ידי המיעוט הערבי כאסון לאומי. במציאות זאת הרוב היהודי חש מאוים ואילו המיעוט הערבי מרגיש פגוע ונרדף.

בנוסף, מאז הקמת מדינת ישראל מתקיימת אפליה ממוסדת, קיפוח והדרה של המיעוט הערבי כפי שכתבה ועדת אור: "אזרחי המדינה הערבים חיים במציאות שבה הם מופלים לרעה כערבים. חוסר השוויון תועד במספר רב של סקרים ומחקרים. הוא אושר בפסקי דין ובהחלטות הממשלה וכן מצא את ביטויו בדו"חות מבקר המדינה ובמסמכים רשמיים אחרים. אף שרמת המודעות להפליה זו בקרב הרוב היהודי היא לעתים קרובות נמוכה למדי, בתחושותיהם של האזרחים הערבים הוא תופשת מקום מרכזי". מציאות זאת לא השתנתה, וב-2007 דיווחה עמותת סיכוי בדו"ח השנתי שלה, על בסיס הנתונים של הלשכה הממשלתית לסטטיסטיקה, ש"האי שוויון בין היהודים לערבים מעמיק כמעט בכל אחד מהתחומים שבדקנו".

חלק לא מבוטל של המתחים בין הרוב היהודי למיעוט הערבי נובע מעצם הגדרת המדינה כיהודית ודמוקרטית. מצד אחד ישראל מחויבת למשטר דמוקרטי לכל אזרחיה ללא תלות במוצאם הלאומי. היא מעניקה זכויות פרט וזכויות קיבוציות מסוימות לערבים בישראל ומאפשרת להם לנהל מאבק למימוש זכויותיהם במסגרת החוק. מצד שני המדינה מוגדרת כיהודית והדבר מתורגם לסמלים, לחקיקה ולמדיניות אשר גורמת לערבים אזרחי המדינה תחושות של הדרה וזרות. במקביל לכך, קיימות בקרב היהודים תחושות איום מתמיד על אופיה היהודי של המדינה. "ביסוד המתחים בין יהודים לערבים עומדת שאלת מעמדו של מיעוט גדול השונה מקהילות הרוב מבחינה לאומית, אתנית, דתית, לשונית ותרבותית.... לדילמות המתעוררות במדינה המגדירה את עצמה על פי לאומיותו של הרוב אין למעשה פתרונות מושלמים ויש גם הטוענים כי קיים ניגוד מהותי בין עקרונות מדינת לאום רובנית לבין עקרונותיה של דמוקרטיה ליברלית"².

מחקרים של פרופ' סמי סמוחה³ מאוניברסיטת חיפה שמדי שנה בודק את היחסים בין יהודים לערבים, מספקים תמונה ברורה למהותם ולאיותם של יחסים אלו. כך במחקר מקיף בשנת 2006 שכלל מדגם מייצג של מבוגרים יהודים וערבים בתחום של מגע חברתי נמצא ש-92.9% מהערבים מוכנים ליחסי חברות עם יהודים לעומת 77.5% מהיהודים שתומכים ביחסי חברות עם ערבים. 67.5% מהערבים מסכימים למגורים בשכונות יהודיות, ואילו רק 35.6% מהיהודים מסכים

²דו"ח ועדת אור, שער ראשון, 2003. <http://breitman.homestead.com/vaadat-or>

³ סמוחה, סי (2007). מדד יחסי ערבים-יהודים בישראל 2006. עבודה שהוצגה בכנס חיפה הראשון לאחריות חברתית. חיפה: אוניברסיטת חיפה, 19-20 במארס, 2007.

לכך. כאשר בוחנים את הפחדים והחששות רואים שבקרב המיעוט הערבי 77.4% חוששים מפני פגיעה בזכויות האזרח שלהם, 79.7% חוששים מהפקעות אדמה המוניות, 73.8% חוששים מאלימות מצד המדינה, 71.5% חוששים מאלימות מצד היהודים ו-60% חוששים מגירוש המוני של חלק מהאזרחים הערבים. בקרב הרוב היהודי, 64.4% מרגישים חשש כי הערבים מסכנים את המדינה בגלל ילודה גבוהה, 71.3% חוששים ממאבקם לשינוי אופייה היהודי, 68.4% חוששים מהאפשרות של פתיחה במרד עממי ו-83.1% חוששים מתמיכה במאבק של העם הפלסטיני.

בנוסף מתברר שבקרב הרוב היהודי רק 25.6% מהיהודים מסכימים ש"לאזרחים הערבים יש זכות לחיות במדינה כמיעוט בעל זכויות אזרח מלאות, בין אם הם מקבלים או לא מקבלים את זכות ישראל להיות מדינה יהודית". 75.4% מהיהודים מזדהים עם ההשקפה ש"אזרח ערבי שמגדיר את עצמו כערבי פלסטיני בישראל לא יכול להיות נאמן למדינה ולחוקיה", 69.3% מהיהודים חשים ריחוק מהאזרחים הערבים, ו-63.3% נמנעים מלהיכנס ליישובים ערביים בישראל. מהצד השני בקרב המיעוט הערבי, 67.5% מהערבים הם בדעה ש"לישראל שבתחום הקו הירוק יש זכות קיום כמדינה יהודית ודמוקרטית שבה חיים יחד יהודים וערבים", אך 75.7% מהערבים סבורים שישראל כמדינה ציונית היא גזענית.

מחקרים רבים מצביעים על כך ששני הצדדים מחזיקים בסטריאוטיפים שליליים של קבוצה אחת על השנייה שנוצרים בגיל צעיר מאוד והם מהווים בסיס לדעות קדומות מושרשות. בסדרת מחקרים שבוצעו באוניברסיטת תל אביב⁴ התברר שכבר בגיל הגן ילדים מעצבים דימויים על קבוצת השייכות ועל הקבוצה האחרת והם ספוגים בשליליות ובפחד. ממצאים אלה נמצאו בכל שכבות החברתיות ללא הבדל במקום מגורים, ברמת הדתיות או המעמד. אמנם עם הגיל עמדות האלה מתמתנות, אך בעיקרן הן נשארות שליליות.

סקר שנעשה ע"י המרכז לחקר החינוך לשלום באוניברסיטת חיפה על כ-3000 בני נוער יהודים וערבים⁵ מצביע על כך ששעה שכ-50% מקרב בני הנוער הערביים מוכנים לגור בשכונה אחת עם יהודים וכ-70% מוכנים להיות חברים של יהודים, רק 35% ו-43%, בהתאמה, חושבים כך בקרב בני הנוער היהודים. באשר לדימויים הדדיים – כ-70% מקרב בני הנוער הערבים תופסים את היהודים כמשכילים, אך רק 14% מקרב בני הנוער היהודים מייחסים זאת לערבים, ושעה שכ-50%

Bar-Tal, D., & Teichman Y. (2005). *Stereotypes and prejudice in conflict: Representations of Arabs in Israeli Jewish society*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁵ Kupermintz, H., Salomon, G. & Hussisi R. (2007). Mutual perceptions of Jewish and Arab youth in Israel: 2004-2005. Center for Research on Peace Education, Haifa University. <http://construct.haifa.ac.il/~cerpe/pub/papers/index.htm>

מן הערבים מייחסים ליהודים את תכונת הניקיון, רק כ-16% מן היהודים מייחסים את התכונה הזו לערבים. חשובים במיוחד הם רגשות השנאה והפחד: אלה גם אלה שונאים את הצד השני (כ-30%), ופוחדים זה מזה (30% היהודים ו-13% הערבים). כ-46% מקרב הערבים גורסים שהם מבינים את היהודים, אך רק כ-27% מן היהודים טוענים כך. ובאשר ליחס לשוויון בין הצדדים – כ-47% מבני הנוער היהודים אכן תומכים בשוויון לערבים, יחסית ל-90% מן הערבים. במחקר אחר שהתבצע על מדגם מייצג של בני 15-18 יהודים ב-2004 נמצא ש-51% מהם הסכים לאסור על ערביי ישראל להיבחר לכנסת.

יש לזכור שהתפיסות והעמדות שהוצגו מושפעות מאוד מהאקלים החברתי ומהתרבות הפוליטית השלטת שבאים לידי ביטוי באמצעי התקשורת, בהתבטאויות של מנהיגות ציבורית ובאירועים פוליטיים. על רקע המציאות הזאת נקל להבין שהמערכת המורכבת של היחסים בין יהודים לערבים במדינת ישראל ספוגה גם בסטריאוטיפים, בייחוסים, ברגשות ובהעדפות שליליים שאינם עולים בקנה אחד עם חיים בשותפות שיש בהם מן השוויונות, השייכות למסגרת אזרחית אחת, הלגיטימציה והכיבוד ההדדיים והנכונות לשיתוף פעולה.

אין ספק שבמציאות הזאת גורם חשוב הוא תהליך החיברות שהילדים ובני הנוער עוברים במהלך חייהם הצעירים. מערכת החינוך יכולה וחייבת לעמוד בפרץ ולהשקיע לא מעט בבלימת הגל העכור ולהניח יסודות להבנה ולקבלה הדדית. יש לקוות שחינוך מכוון, רב-צדדי ורב-תחומי לחיי שותפות יכול לצמצם את מגוון העמדות, הדימויים והדעות השליליים שמזינים יחסי ניכור, דחייה ואף איבה ולטפח במקומם בסיס מוצק לחיים משותפים.

כדי שכוונת הדו"ח תובן, ביקשה הוועדה להבהיר את המשמעויות השונות אך הרלוונטיות לענייננו של מושג ה"שותפות" והוא יוצג בהמשך.

החזון והרציונאל

המציאות בה אנו חיים בשנים האחרונות במדינה מאיימת לפורר את רקמת החיים השבירה בין יהודים לערבים. יחסי יהודים וערבים מתאפיינים כיום בחוסר אמון, בתסכול, בחשדנות, בניכור, בניתוק חברתי ואפילו בעוינות המאיימים על יציבותה של החברה הישראלית. המצב עלול להוביל לשבר עמוק עם תוצאות קשות בעלות משמעות מרחיקות לכת. אנחנו מודעים לכך שאיכות היחסים בין יהודים לערבים תקבע במידה רבה את פניה של החברה ואת עתידה של מדינת ישראל. במציאות זאת יש צורך לבצע תפנית בכיוון בו מתנהלים היחסים בין יהודים לערבים כדי להעלות אותם על דרך השותפות. שינוי זה הינו חיוני וצריך להיות אינטרס עליון של שתי החברות החיות במדינה אחת, ומערכת החינוך מחויבת להיות שותפה מרכזית בהובלתו ובהנחלתו של השינוי הראוי והרצוי.

מערכת החינוך כזרוע החיברות של החברה צריכה להיות מובילה במאמץ לשנות את היחסים בין היהודים לערבים במדינת ישראל מיחסי עימות ומשבר לאלו של היכרות, השתתפות פעילה, שותפות והדדיות.

מערכת החינוך צריכה לפעול ליצירת תשתית:

- לשוויון זכויות ולשוויון הזדמנויות מלא;
- להטמעת ערכים משותפים של חירות, הוגנות, שמירה על זכויות היחיד כאדם וכאזרח;
- לשמירה על הזכות של הקולקטיב לפתח זהות מובחנת;

כל אלו תוך מתן הזדמנויות להתנסות משותפת, להכרה ולכבוד הדדיים.

מערכת היחסים המוצעת יכולה להעניק לחברה בישראל ולמדינת ישראל חוסן קיומי מתמשך וקבוע ותמנע משברים עתידיים. יישום המלצות הוועדה לחינוך לחיים משותפים כמכלול הינו אחד התנאים לשינוי ולשיפור.

החתימה לשותפות בין ערבים ליהודים אינה זרה למדינת ישראל. המטרות אותן מציבה הוועדה לחינוך לחיים משותפים מעוגנות היטב בהצהרות, באמונות ובהמלצות שפורסמו במשך השנים במדינה ובעולם. כבר בהכרזה על הקמת מדינת ישראל נקבע במגילת העצמאות כי כל אזרחי מדינת ישראל יזכו ל"שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין", וכי המדינה "תהא מושתת על יסודות החירות, הצדק והשלום". כמו כן יוצרי המגילה פונים ל"ערבים תושבי מדינת ישראל" בבקשה לשמירה על השלום ולנטילת חלק פעיל בהקמת המדינה.

דברים אלה תואמים את הצהרת זכויות האדם שאושרה בעצרת האו"ם ב-10 בדצמבר 1948 ושהודיעה לכל באי עולם את זכויות האדם הבסיסיות המחייבות את כל המדינות החברות באומות המאוחדות. הכרזה זו שאושרה על ידי ממשלת ישראל, היא מסמך היסוד הראשון של הקהילה הבינלאומית על זכויות האדם והאזרח. בעקבות מעשה היסטורי זה פנתה העצרת לכל המדינות החברות באו"ם לפרסם את נוסח ההכרזה "ולראות שתופץ, תוחדר, תיקרא ותוסבר בעיקר בבתי הספר ובמוסדות חינוך אחרים, ללא הבדל במעמדן המדיני של המדינות או הארצות". הכרזה זו מפרטת את זכויות האדם היסודיות שצריכות להתקיים בכל מדינה. עקרונות ההכרזה הן בסיס חשוב במשפט בינלאומי ומהוות תשתית לחוקות של מדינות רבות.

בהמשך נוסחה ב-1965 האמנה הבינלאומית בדבר ביעור כל צורות האפליה הגזעית (המונח "גזע" מוגדר באמנה באופן רחב מאוד, והוא כולל גם קבוצות אתניות או לאומיות). אמנה זו עוסקת בעיקר במנגנונים המבטיחים כי לא תהיה הפליה של בני קבוצות גזעיות, אתניות או לאומיות שהן בדרך כלל קבוצות מיעוט, שכן קבוצות רוב יכולות בדרך כלל להגן על האינטרסים שלהן. מדינת ישראל חתמה על האמנה והיא מחייבת אותה, כמו גם את המדינות האחרות שחתומות עליה, לשמר זכויות אדם וחירויות יסוד ללא הבחנה בין גזע לגזע, בין מין למין, בין לשון ללשון או בין דת לדת, ולפעול באמצעות מדיניות שיטתית לביעור אפליה גזעית בכל צורתה ולקידום הבנה בין כל הגזעים. סעיף מיוחד באמנה מחייב את המדינות לאמץ אמצעים בתחום החינוך, להילחם באפליה גזעית ולקדם הבנה, סובלנות וידידות בין קבוצות אתניות ולאומיות במדינה.

בשנת 2000 הוקמה במדינת ישראל על ידי הממשלה ועדת חקירה ממלכתית לשם בירור אירועי חודש אוקטובר 2000 בראשות שופט בית המשפט העליון תאודור אור⁶. הוועדה התייחסה למערכת הכוללת של היחסים בין יהודים לערבים במדינת ישראל. ובסעיף 41 המליצה באופן ברור: "יש לתת ולפעול כדי להבטיח חיים ביחד בשלום של יהודים וערבים בארץ הזאת, ובכך גם להבטיח שאירועים דומים לאירועי אוקטובר לא יחזרו עוד. חיי השכנות של יהודים וערבים מהווים עובדה קיומית, המותירה לצדדים רק אפשרות מעשית אחת, והיא קיום יחדיו מתוך כבוד הדדי. כל שאר האפשרויות הן מרשמים להגברת מתחים, להתגברות מצוקות ולהתערערות הסדר" המלצות ועדת החקירה הממלכתית אומצו על ידי ממשלת ישראל בשנת 2003.

חשוב לומר שהמטרות שהציבה הוועדה הנוכחית אינן חדשות גם למערכת החינוך. יש להן בסיס מוצק בחקיקה, בהוראות המשרד ובמדיניות קודמת. בחוק חינוך חובה שחוקק ב-1953 ותוקן בשנת 2000 צוינו מטרות שונות לחינוך הממלכתי שחלק מהן עולה בקנה אחד עם המטרות שניסחה הוועדה:

"לחנך אדם להיות אוהב אדם, אוהב עמו ואוהב ארצו, אזרח נאמן למדינת ישראל, המכבד את הוריו ואת משפחתו, את מורשתו, את זהותו התרבותית ואת לשונו... לפתח יחס של כבוד לזכויות האדם, לחירויות היסוד, לערכים דמוקרטיים, לשמירת החוק, לתרבותו ולהשקפותיו של הזולת, וכן לחנך לחתירה לשלום ולסובלנות בין בני אדם ובין עמים... להעניק שוויון הזדמנויות לכל ילד וילדה, לאפשר להם להתפתח על פי דרכם וליצור אווירה המעודדת את השונה והתומכת בו... לטפח מעורבות בחיי החברה הישראלית, נכונות לקבל תפקידים ולמלאם מתוך מסירות ואחריות, רצון לעזרה הדדית, תרומה לקהילה, התנדבות וחתירה לצדק חברתי במדינת ישראל. להכיר את השפה, התרבות, ההיסטוריה, המורשת והמסורת הייחודית של האוכלוסייה הערבית ושל קבוצות אוכלוסייה אחרות במדינת ישראל ולהכיר בזכויות השוות של כל אזרחי ישראל".

ואכן שימשו מטרות אלו בסיס לכיווני המדיניות של שרי החינוך בעבר, כפי שיוצג להלן.

⁶ ועדת החקירה הממלכתית לבירור התנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000 (2003). ירושלים: הרשות השופטת.

מדיניות קודמת במערכת החינוך

כבר בשנות ה-80 החלה להתגבש מדיניות חינוכית אשר הציבה את שיפור היחסים בין יהודים לערבים במרכז. בתקופתו של השר זבולון המר, בראשות 1984, פרסם חוזר מנכ"ל אשר שרטט קווי יסוד ל תוכנית "חינוך לדו-קיום יהודי-ערבי". הוא דיבר על "יחסי יהודים וערבים בתוך ישראל כסוגייה בשוויון אזרחי ובאורח-חיים בארץ רב-תרבותית" והציע תוכניות פעולה מקיפות ליישום המטרה. כמה חודשים מאוחר יותר, ביולי 1984, עם כניסתו של השר יצחק נבון למשרד החינוך, הכריז השר על מדיניות דו קיום ומיקם אותה כאחד ה"יעדים החשובים ביותר של מערכת החינוך בישראל" במסגרת החינוך לדמוקרטיה. ב-1985 התפרסם חוזר מנכ"ל בעניין החינוך לדמוקרטיה, ובו החינוך לדו-קיום אשר תפס מקום מרכזי. ב-1986, במסגרת החינוכית והלימודית של שנה"ל תשמ"ו, נבחר החינוך לדמוקרטיה כנושא מרכזי שבו נכללו דגשים על הומניטאריות, כבוד האדם וחשיבות הדו-קיום בישראל. ב-1987 הוקמה יחידה לחינוך לדמוקרטיה ולדו קיום במשרד החינוך אשר החלה את פעולותיה במגוון תחומים. במסגרת יישום המדיניות הזו עברו אלפי מורים השתלמויות בנושא של חינוך לדו-קיום, הוכנסו חומרי לימוד חדשים, נערכו מפגשים בין תלמידים יהודים לערבים ונושאי החינוך לדו-קיום נכנסו למאות בתי ספר. בשלוש השנים הללו, 1984-1987, מומשה הלכה למעשה המדיניות של חינוך לחיים משותפים.

בתקופת השר פרופ' אמנון רובינשטיין, ב-1993, ועל רקע תהליך אוסלו, פרסם משרד החינוך חוזר מיוחד בנושא "תהליך השלום". החוזר הדגיש את חשיבות העיסוק של מערכת החינוך בנושא השלום, ביחסי יהודים-ערבים וב"שיח מתמשך" והציע קיום ישיבה של המועצה הפדגוגית והמערך המסייע לצורך גיבוש המסגרת לדיונים בסוגיות: "הסובלנות והרגישות לתחושות הזולת ולעמדותיו, תרבות הדיבור, חופש הדעה ושלטון החוק". בהמשך כהונתו של פרופ' רובינשטיין, ב-1995, מונתה ועדה ממלכתית בראשות פרופ' מרדכי קרמניצר במטרה "לפתח תוכנית מקפת להנחלת האזרחות כיסוד ערכי והתנהגותי משותף לכל אזרחי המדינה". הצוות פרסם את המלצותיו שהתקבלו על ידי השר ושם נכתב: "החינוך לאזרחות חייב להינתן לכל התלמידים במערכת החינוך. חינוך כזה הוא תנאי לחיים בדמוקרטיה". הצוות פרסם תוכנית עבודה אופרטיבית ליישום הדו"ח והמליץ על הקמת "ועדת היגוי עליונה שתהיה מופקדת על יישום ההמלצות החל משנת הלימודים תשנ"ו.

במקביל הקים השר פרופ' רובינשטיין ועדה לטיפול הסובלנות וההידברות בראשות פרופ' דניאל בר-טל כדי שתמליץ על דרכים לקידום נושאי חינוך אלו במערכת החינוך. הוועדה המליצה על מיקום נושאי הסבלנות וההידברות במסגרת החינוך לאזרחות והצביעה על דרכם שונות למימוש. המלצות הוועדה הוגשו לשר החינוך הבא, זבולון המר, שקיבל אותן.

השר זבולון המר הקים מינהל לחינוך ערכי כדי ליישם את המלצות ועדת קרמניצר. חרף העובדה ששרי החינוך הבאים לא ביטלו את ההמלצות של וועדת בר-טל, הרי שבפועל לא יושמה מדיניות זו, והתהליכים שהובילו הוועדות השונות לא הבשילו ולא הוטמעו במערכת באופן שיטתי ורחב. מאמצע שנות ה-90 ועד היום התעצבו כמה פעולות לחיים משותפים במספר מישורים שהובלו הן על ידי משרד החינוך והן על ידי גורמים חיצוניים, כפי שיתואר ביתר פירוט בחלק הבא.

המצב הנוכחי של החינוך לחיים משותפים

תיאור מצב זה מבוסס בחלקו הגדול על מחקר מיפוי מאת מיכל ברק וד"ר יעל עופרים.⁷ כאמור, החל מאמצע שנות ה-90 מצוי תחום החיים המשותפים במצב "ביניים" שבו מצד אחד קיימת תשתית חלקית בלבד למהלכים מרכזיים אשר הוטמעו באופנים שונים וחלקיים במערכת החינוך. במקביל לאלה, הלכה והתפתחה פעילות ענפה של יוזמות מקומיות הן על ידי גורמי חינוך ממלכתיים והן על ידי גורמים חיצוניים שעיקרה ייזום ומימוש פעולות בתחום החינוך לחיים משותפים עבור תלמידים ואנשי הוראה. למשרד החינוך אין כיום מדיניות מוגדרת ומיושמת בנושאים אלו אשר יש בה כדי להסדיר או להכפיף את הפעולות השונות לכדי ראייה כוללת אחת בהיבט המתודולוגי ובהיבט המעשי.

ניתן לחלק את הפעולות החינוכיות המתקיימות היום לאלו המתקיימות בחינוך הפורמאלי, דהיינו המשולבות בתוך תוכניות הלימודים לאלו אשר עיקרן בעשייה בית-ספרית חוץ-קוריקולארית:

פעולות במסגרת מקצועות הלימוד בבית הספר:

במסגרת החינוך הפורמאלי מתבטא החינוך לחיים משותפים דרך מספר תחומי דעת מרכזיים הכוללים את הוראת האזרחות, הוראת ההיסטוריה והגיאוגרפיה, הוראת הערבית וכן בתחומי דעת אחרים באופן שולי יותר.

הוראת הערבית במגזר היהודי:

חלה חובה ללמד את **השפה הערבית הספרותית בלבד בכיתות ז'-י'**. יחד עם זאת, בתי ספר רבים אינם מלמדים ערבית, וככל הנראה רוב בתי הספר המלמדים ערבית מיישמים את החובה בכיתות ז'-ט' בלבד. במסגרת לימודי הערבית קיימות גם חטיבות הוראה בתחומי התרבות הערבית והאיסלאם.⁸

הוראת האזרחות:

חלה חובה ללמוד את המקצוע "מולדת, חברה ואזרחות" בכיתות ב'-ד'. במסגרת מקצוע זה נחשפים התלמידים למגוון הקבוצות והזהויות בחברה הישראלית וכן לצורך ולדרכים לקיים חלה חובה ללמד את מקצוע האזרחות בכיתה ט', וכן בכיתות יי-יב'. במהלך כהונתה של שרת החינוך הנוכחית, פרופ' יולי תמיר, הוחלה חובת ההיבחנות בבחינת בגרות בהיקף של 2 יחידות לימוד במקצוע האזרחות, כאשר חלק מהנושאים הנלמדים בתוכנית זו עוסקים בנושא היהודי-ערבי ובדילמות הקשורות בו: דמותה ואופייה של מדינת ישראל כמדינת לאום יהודית והיחס למיעוט הערבי, השסע הלאומי, סוגיית הזהות, זכויות האדם והאזרח בישראל (כולל: זכויות קולקטיביות), סובלנות ופלורליזם. הנושא היהודי-ערבי הורחב במסגרת תוכנית הלימודים ל-5 יח"ל באזרחות (בהיקף של יחידת לימוד אחת), וכן פותח במסגרת תוכנית ייחודית באזרחות (5 יח"ל) בנושא ריבוי תרבויות בירושלים. יחד עם זאת, מעט מאוד תלמידים לומדים אזרחות

⁷ ברק, מ. ועופרים, י. (בהכנה) *חינוך לאזרחות, דמוקרטיה וחיים משותפים: מיפוי*. מכון ון ליר.

⁸ ראו:

http://meyda.education.gov.il/files/Tochniyot_Limudim/Portal/LashonAravit.pdf

בהיקף של 5 יחידות לימוד. נושא החיים המשותפים הוא אחד מהנושאים הכלולים בתוכנית הלימודים העמוסה מאוד של לימודי האזרחות.

הוראת ההיסטוריה במגזר היהודי:

בכיתה ז' לומדים התלמידים על יסודות האיסלאם ועל האימפריות המוסלמיות. בתיכון נלמד הנושא של הסכסוך בין הערבים (בארץ ישראל ומדינות ערב) לבין התנועה הציונית בימי בניין הבית הלאומי (שנות ה-20 וה-30), בנושא מלחמת העצמאות ותוצאותיה.

הוראת הגיאוגרפיה:

במסגרת לימודי הגיאוגרפיה המתקיימים בכיתות ה', ו', ז', ו-ח' לומדים התלמידים על אזורי הארץ השונים, ובכל שנה מוקדש פרק לאוכלוסייה הערבית בישראל. בכיתה ט' לומדים התלמידים על מדינת ישראל ובמסגרת זו מוקדש פרק שלם לנושא הערבים אזרחי ישראל (אוכלוסייה, כלכלה, ויישובים). הנושא המרכזי בכיתה י' הוא המזרח התיכון. במסגרת זו לומדים שנה שלמה על האיסלאם, על הנפט, על המדבר וגם על חלק ממדינות ערב. התלמידים הניגשים לבחינת בגרות בגיאוגרפיה חייבים ללמוד שתי יחידות חובה: אחת על ישראל והשנייה על המזרח התיכון. ביחידה על ישראל יש שני פרקים על האוכלוסייה הערבית.

בחלק מתחומי הדעת שצוינו לעיל מתקיימים פרויקטים משותפים של תלמידים יהודים וערבים (כמו למשל בהוראת קולנוע ותקשורת, או במסגרת חינוך מוסיקלי), אולם אלה הינם פרויקטים מקומיים או מוגבלים בהיקפם. לימודי האיסלאם ותרבות ערב במקצועות הנזכרים לעיל אינם מספקים ואינם יכולים לענות על מטרת חוק החינוך הממלכתי באשר ל"הכרת התרבות, ההיסטוריה, המורשת והמסורת הייחודית של האוכלוסייה הערבית". ניכר כי אין עיסוק מערכתית ושיטתית בסוגיות אלה.

פעולות שמחוץ למקצועות הלימוד במסגרת בית הספר וחינוך בלתי-פורמאלי:

הכשרת מורים ופעילויות מורים:

חלק ניכר מן העשייה בחינוך לחיים משותפים במשרד החינוך מתקיימת בהנחיה ובמימון המטה ליישום דו"ח קרמניצר בשיתוף עם ארגוני החברה האזרחית. המטה ליישום דו"ח קרמניצר מוביל מזה מספר שנים תהליך של פיתוח מקצועי בתחום החינוך לחיים משותפים. השתלמויות אלה בוצעו במחוזות במגוון בתי-ספר (כהשתלמויות לחדרי מורים), כהשתלמויות מחוזיות וכקורסים ארציים מתוקשבים בשיתוף עם אירגוני המגזר השלישי. פעולות אלה מתקיימות בהיקפים קטנים וניתן לומר במידה לא מבוטלת של וודאות כי לא קיים כיום במערכת החינוך מאגר מורים נרחב העוסק בחינוך לחיים משותפים בהסתמך על הכשרה מקצועית מסודרת.

במחוז מרכז של משרד החינוך מתקיים מזה שמונה שנים פורום מנהלים ערבים ויהודים. הפורום מהווה דגם של דיאלוג ברמת המנהיגות הבית ספרית אשר מניב פעילות בין תלמידים. כמו כן ראוי לציין לשבח את הניסוי "בין הזרמים" שבמסגרתו מורים ערביים מלמדים בבתי ספר יהודיים. משרד החינוך פועל בשיתוף עם הארגונים להקצאת שעות השתלמות למורי בתי הספר המשתתפים בתוכניות להוראת השפה הערבית בבית הספר היסודי.

פעילויות חינוכיות עם תלמידים:

הוועדה קיבלה עדויות ודיווחים על בתי ספר רבים הפעילים בתחום החיים המשותפים, חלקם באופן מעמיק, מתמשך ומרשים ביותר. יחד עם זאת, מדובר ביוצאים-מן-הכלל שאינם בהכרח מעידים על הכלל, וברובם מדובר על יוזמה ועל הובלה של מנהלים ומורים המחויבים לנושא, ולא בפעולות שהן פרי של יוזמה מערכתית. האגף לחינוך הערבי מקצה מזה מספר שנים שעות הוראה ייעודיות בכ-30 חטיבות ביניים לעיסוק בערכים דמוקרטיים שתכליתן לטפח את המושג של אזרחות משותפת.

ביוני 2007 נערך על ידי המטה ליישום דו"ח קרמניצר מיפוי פנים-משרדי של פעילויות חיים משותפים: 450 מוסדות חינוך (מתוך למעלה מ-4,500 מוסדות חינוך בארץ), בעיקר במחוזות מרכז וצפון, דיווחו כי ערכו פעילויות הפגשה שבהן השתתפו כ-20,000 תלמידים. ממצא בולט היה כי קיימת חלוקה כמעט שווה מבחינת היקף הפעילויות בין קדם יסודי ליסודי לעומת על-יסודי. עם זאת, ממיפוי שנערך ב-2008 מסתמן כי יש פחות עשייה בחטיבות הביניים.

בשנים עברו התקיימו מסגרות תקציביות שונות של משרד החינוך למימון ולתמיכה בפעילויות של חיים משותפים. מסגרות אלו הצטמצמו עם השנים, וכיום מופעל רק מכרז אחד של המטה ליישום דו"ח קרמניצר בהיקפים לא גדולים, ואשר במסגרתו התקיימו רק מעט מאד פעילויות מפגשים בין יהודים לערבים (המפגשים האחרים במערכת ממומנים בדרכים אחרות שמקורן אינו מערכת-כולל אלא מקומי, מחוזי או חיצוני). חלק ממחוזות המשרד מקיימים פעילויות של חיים משותפים בין בתי ספר לבין תלמידים (פעמים רבות סביב מסגרות תוכן ספציפיות, כמו: מקהלות, פרלמנט תלמידים, קבוצות ספורט).

מנהל חברה ונוער מקיים פעילויות בתחום החינוך לחיים משותפים, כגון: מיון וליווי המועמדים לתוכנית "זרעים של שלום", וכן קיום מועצות נוער ארצית ומחוזיות בהן משתתפים תלמידים יהודים וערבים.

ניתן לסכם ולומר כי קיימים במערכת "איים" יפים של עשייה איכותית בתחום החינוך לחיים משותפים, אולם אלה הם בגדר היוצא מן הכלל. פעילויות אלו נעשות בדרך כלל ביוזמה מקומית, לזמן קצר ובאופן לא שיטתי, או שהן נוגעות לקבוצות קטנות מאוד של תלמידים. במעט בתי ספר מתקיימים תהליכים רב שנתיים וגם זאת תוך ניהול מאבק מתמיד של הצוות החינוכי על עצם קיום הפעילות ועל "ליקוט" מתמיד של משאבים שיאפשרו עשייה חינוכית משמעותית.

משמעות המושג "שותפות"

מושג "השותפות" מעצם הגדרתו מכיל:

1. **שוויון בין השותפים.** שהוא ביסוד השותפות משמעו, שוויון בהזדמנויות, שוויון בתהליכי קבלת ההחלטות, ובמשאבים. בנוסף, השוויון הינו מעבר לשוני התרבותי, החברתי והלאומי, להבדלים בהשקפות הפוליטיות ולהזדהויות נוספות. הכוונה היא לשוויון ברמה האישית וכן ברמה הקולקטיבית.
2. **יחסים חיוביים והוגנים** בין הצדדים, תוך **דיאלוג** אמפתי ו**רגישות לצרכים** של כל צד.
3. **תחושת אחריות משותפת לתוצאות השותפות.** משמע, השותפים אחראים במידה שווה לטיבם של המגעים ביניהם, לפעולותיהם המשותפות ולהנחלת השאיפה לשותפות בין הצדדים.
4. **יחסים חיוביים והוגנים** בין הצדדים תוך **דיאלוג סובלני** ותוך **רגישות לצרכים** של כל צד.
5. **כבוד הדדי ולגיטימציה ההדדית** שכל שותף נותן לתרבותו, לנרטיב הקולקטיבי ולהיסטוריה של השותף האחר. כבוד הדדי משמעו **הכרה בזכות הקיום** של הנרטיב הקולקטיבי של הצד האחר בלי שהדבר מחייב הסכמה עם נרטיב זה.
6. **שותפות** בחתירה לשלום.

על יסוד תפיסה זו של משמעויות המושג "שותפות" הגדירה לעצמה הוועדה את החזון של החינוך לחיים משותפים ואת הרציונאל המנחה חינוך כזה כבסיס למדיניות המומלצת ע"י הוועדה.

המטרות של החינוך לחיים משותפים

לאור המציאות שתיארנו אנחנו ממליצים להכיל באופן שיטתי וכולל חינוך לחיי שותפות במערכת החינוך של מדינת ישראל. המטרות שאנו מבקשים להשיג באמצעות החינוך לחיים משותפים יהודים-ערבים אמורות להביא לשיפור היחסים בין יהודים לערבים כדי שתיסלל הדרך לשותפות אמת, כפי שתוארה לעיל. רק שותפות כזאת יכולה להביא את שתי החברות לחיות תחת קורת גג אזרחית אחת בשלום תוך שיתוף פעולה וכבוד הדדי.

המטרות החינוכיות הראשונות ברשימה שלהלן הן מטרות כלליות שאינן מתייחסות ספציפית לחינוך לחיים משותפים בין יהודים לערבים, אך הן משמשות כשתתית למטרות הספציפיות. חלק מן המטרות הינו קוגניטיבי-לימודי וחלק אחר הוא בתחום הרגשי ובתחום העמדות. מטרות נוספות הן בתחום ההתנהגותי.

1. טיפוח ההכרה בערכים דמוקרטיים מהותיים של שוויונות וצדק חברתי, ובמיוחד בהתייחס למיעוטים בחברה.
זוהי מטרת-על המתייחסת גם ליחסי רוב ומיעוט (כולל יחסים בין יהודים לערבים) מתוך ערכי דמוקרטיה של שוויון, שמירה על זכויות המיעוט, חופש הביטוי, ההתאגדות והעיסוק, שמירה על החוק, ועוד.
2. הקניית כישורים ונטיות של חשיבה ביקורתית, של פתיחות, של הקשבה ושל סובלנות תוך יישומם בהקשר הספציפי של שותפות יהודית-ערבית.
כישורים אלה ודומיהם הם הכרחיים לחינוך לחיים משותפים כיוון שהם מהווים את התשתית שעליה נבנים יחסים של הבנה, פתיחות והתחשבות. כישורים אלה אינם קשורים ישירות בשותפות ואין הבטחה שאכן ייושמו בהקשר של שותפות, אלא אם כן תהיה הדגשה מיוחדת על האופן שבו כישורים אלה מיתרגמים להתייחסות ספציפית לצד השני בשותפות.
3. פיתוח יכולת דיאלוגית בין הצדדים.
דיאלוג מתמשך ובלתי פוסק בין המיעוט לרוב הוא תנאי לחיים משותפים. יש ללמוד כיצד לנהל אותו מתוך הקשבה, רגישות וסבלנות, הבנה ואמפתיה.
4. טיפוח הזהות האישית והקבוצתית של כל צד בשותפות.
הזהות האישית המתגבשת של הפרט הינה חיונית לטיפוח תחושת השותפות עם הצד השני, אך חשובה לא פחות היא תחושת הזהות הקיבוצית – הזדהותו של כל אחד עם תרבותו ועם לאומיותו.
5. פיתוח התייחסות אמפתית לצד השני.
המטרה מתייחסת לטיפוח תפיסה אמפתית לאנושיות של האחר, בין השאר גם לסבלו בהווה ובעבר, לרגשותיו ולחרדותיו.
6. צמצום סטראוטיפים שליליים ודעות קדומות.
סטראוטיפים שליליים ודעות קדומות שליליות עומדים בדרכה של שותפות אמת, ולכן יש לשנותם.

7. פיתוח עמדות חיוביות ויחסי אמון של כל צד כלפי הצד השני.
תנאי חשוב ליצירת חיים משותפים הוא בניית עמדות חיוביות ויחסי אמון. הם מהווים יסוד ליצירת יחסי רוב ומיעוט תקינים וטובים.
8. הכרה של התרבות, החברה, ההיסטוריה, האמונות, המורשת והלשון של הצד השני.
ההכרה של התרבות והחברה של הצד השני על מרכיביהם היסטוריים, האמוניים והלשוניים הינה הכרחית לצמצום הזרות הנתפשת של האחר וליצירת תשתית למתן כבוד ולגיטימציה לאחר.
9. הכרה בנרטיב הקולקטיבי של הצד השני במובן של מתן כבוד ולגיטימציה לנרטיב זה.
למרות הקושי הברור, הכרת הנרטיב הקולקטיבי של הצד השני הינה חשובה לבניית יחסים של הבנה והכרה. אין הכוונה להסכמה עם תוכני הנרטיב של האחר, אלא להכרה בזכות קיומו ולהימנעות מביטולו ומזלזול בו. מעבר לזה, מתן כבוד ולגיטימציה לנרטיב הקולקטיבי של האחר משמעו תפישת המשמעות העמוקה של רב-תרבותיות ושוויונות.

המדיניות המומלצת

1. החינוך לחיים משותפים הוא רב-מערכתי ומשרד החינוך הוא האחראי לקידומו תוך שותפות עם הרשויות המקומיות, המגזר השלישי והעסקי ומשרדי ממשלה אחרים.
2. החינוך לחיים משותפים צריך להתקיים ברצף המשכי מגן חובה ועד כיתה י"ב ובאופן תהליכי ומובנה.
3. החינוך לחיים משותפים יתקיים ב-3 מעגלים: מעגל הידע, מעגל התרבות הבית ספרית, ומעגל ההתנסות החווייתית האישית והקבוצתית.
4. החינוך לחיים משותפים יעוגן במערכת החינוך הפורמאלית במקומות הרלוונטיים במקצועות הבאים: מולדת, חברה ואזרחות בביה"ס היסודי ואזרחות בחטיבת הביניים ובחטי"ע דבר הדורש מה שתלוי בהתאמת התכנים במקצועות אלה לרוח החינוך לחיים משותפים. נוסף על כך, יש לשאוף לכך כי שהחינוך לחיים משותפים ישולב בכל מקצועות הלימוד הרלוונטיים, ובפרט בהיסטוריה, בערבית, בספרות, בגיאוגרפיה ובלימודי החברה.
5. חלק חיוני בחינוך לחיים משותפים הינו המפגשים בין יהודים לערבים – בין אם במגע פנים אל פנים ובין אם באמצעים וירטואליים - בתנאי שהם מתקיימים לאורך זמן ובאופן מקצועי ותהליכי.
6. חשוב מאד שיתקיים רצף לימודי של השפה והתרבות הערבית כמרכיב חשוב של החינוך לחיים משותפים לתלמידים היהודיים, לרבות ערבית לתקשורת בינאישית, מבית הספר היסודי ועד לחטיבה העליונה.
7. משרד החינוך אחראי על הכשרת המורים המחנכים בפועל בתחום של חינוך לחיים משותפים וכן את מנהלי בתי"ס.
8. החינוך לחיים משותפים צריך להיות חלק מתוכניות ההכשרה של הסטודנטים להוראה במכללות ובאוניברסיטאות.
9. החינוך לחיים משותפים צריך להתבטא באקלים חברתי, הערכי והחזותי של בתי הספר.
10. יש חשיבות לשילוב מורים ערביים בבתי ספר יהודים ומורים יהודיים בבתי ספר ערביים תוך שאיפה שהמורים ישלטו בשתי השפות.
11. משרד החינוך ידאג לפיתוח של חומרי למידה עשירים בתחום החינוך לחיים משותפים.
12. החינוך לחיים משותפים זקוק לנגישות לחומרי למידה באינטרנט ובמרכזי פסג"ה.
13. בית הספר ירתום את ההורים ואת הקהילה לחינוך לחיים משותפים כשהתלמידים ובית הספר הם סוכני שינוי חברתי בנושא זה בקהילה.
14. משרד החינוך יעודד הקמת בתי"ס דו-לשוניים ביישובים מעורבים תוך שיתוף פעולה עם הורים המעוניינים בכך.
15. יישומו של החינוך לחיים משותפים ילווה בניטור (monitoring) תקופתי.

עקרונות החינוך לחיים משותפים

לחינוך לחיים משותפים יש מספר עקרונות כלליים שחשוב להתבסס עליהם כאשר מתכננים יישום של המדיניות החינוכית המומלצת. כנקודת מוצא אנו מציעים שאת החינוך לחיים משותפים יש לתפוס כגישה חינוכית כוללת אשר מספקת מטרות ומסגרת חינוכית קבועה ללמידה בבתי הספר, ולא כאל נושא נפרד או כאל פרויקט חד פעמי או תחום דעת תלוי-הקשר. לכן החינוך לחיים משותפים חייב להיות משולב במטרות ובתוכניות הלימודים של לימודי הליבה. כדי לבנות בסיס לחינוך זה יש צורך במוקד/במרכז/בתוכנית אשר בו יעמדו המטרות של חינוך לחיים משותפים במרכז העשייה החינוכית.

1. החינוך לחיים משותפים חייב להתבסס על גרעין לימודים מחייבים

לתחום החינוך לחיים משותפים צריך להיות גרעין לימודים מחייבים. גרעין זה יהיה מעוגן בציר מרכזי של לימוד המולדת, החברה והאזרחות בביה"ס היסודי ובלמוד האזרחות בחטיבת הביניים ובחט"ע. הכרח שתהיה המשכיות בין הלימודים בגילאים השונים. יש להתאים את תוכני מקצועות הלימוד האלה לרוח החינוך לחיים משותפים.

2. החינוך לחיים משותפים מהווה חלק ממקצוע המולדת, החברה והאזרחות בביה"ס היסודי, והאזרחות בחטיבת הביניים ובחטיבה העליונה

על אף שהנושא היהודי-ערבי קיים כבר היום במסגרת תוכנית הלימודים באזרחות, יש לדאוג להטמעתו וליישומו בצורה רחבה יותר: הן בתוכנית הלימודים החדשה לחטיבות הביניים, והן במסגרת הקיימת של תוכנית הלימודים לחטיבה העליונה. בכלל זה יש לעודד שילובו של הנושא במסגרת "מטלת הביצוע" (פרויקט אזרחות פעילה במסגרת שתי יחידות לימוד) ולימודו המורחב במסגרת 5 יח"ל באזרחות).

כמו כן יש לעודד הרחבת העיסוק בנושא במסגרת לימודי המולדת, החברה והאזרחות בכיתות ב'-ד'.

כפי שצוין כבר בדו"ח קרמניצר, מתבקשת יצירת רצף בלימודי האזרחות והכנת תוכנית לימודים לכיתות ה'-ו' שתאפשר העמקה בעקבות לימודי מולדת, חברה ואזרחות (ב' עד ד') והמעבר לחטיבת הביניים. בכיתות אלה רצוי שהתלמידים ילמדו את המסורות של שני העמים וילמדו את העקרונות של החינוך לחיים משותפים.

3. החינוך לחיים משותפים ישולב במקצועות הלימוד הרלוונטים, כגון: גיאוגרפיה, היסטוריה, ספרות, ערבית

בתי הספר ישלבו את הנושא של חיים משותפים ברמת הידע והתוכן, ברמה החווייתית-רגשית וברמת הפעילות להכרת האחר במגוון מקצועות הלימוד, כמו: גיאוגרפיה, היסטוריה, ספרות, אנגלית, עברית לדוברי ערבית, ערבית לדוברי עברית, תקשורת וקולנוע ואומנות. יושם דגש בתהליכי ההוראה-למידה על היכרות עם נקודות מבט שונות ועל הבנת העמדות השונות בסוגיות השונות שנמצאות במחלוקת.

המפקחים-המרכזים (מפמ"רים) למקצועות אלו והאגף לתוכניות לימודים יקחו בחשבון את שילובו של נושא זה בעת כתיבת תוכניות לימודים חדשות. כמו כן ימליצו המורים במקצועות אלו כיצד לשלב את הנושא בתוכניות הלימודים הקיימות ובעלויות לימודיות במקצועות הדעת הללו. יש לעודד את בתי הספר ליצור תוכנית לימודים בית-ספרית (תלב"ס) שתיצור ציר רוחב שבמסגרתו ישולב הנושא במספר רב של מקצועות תוך שיתוף פעולה בין המורים המקצועיים השונים. בניית התלב"ס צריכה להיות פרי של השתלמות בית ספרית או של עיסוק בנושא על ידי חדר המורים כולו.

4. החינוך לחיים משולבים ישתלב בחינוך החברתי ובשיתוף עם רכז האזרחות

יוצעו יחידות "פעילויות חוץ-קוריקולריות" נוספות לבחירה של כל בית ספר. יחידות הבחירה יכולות להיות מפגשי דיאלוג ומשימה בין תלמידים ערבים ליהודים, ביקורים במקומות רלוונטיים נבחרים, פרויקטים משותפים בין בתי ספר, וכד'.

5. חינוך לחיים משותפים צריך להתחיל בילדות המוקדמת תוך שמירה על רצף והמשכיות

חינוך לחיים משותפים צריך להיבנות כתוכנית רציפה ומתמשכת לאורך שנות הלימודים בבית הספר, לכן יש לפתח תוכנית לכל 14 שנות הלימוד החל מגן טרום חובה ועד לכיתה י"ב. מכיוון שכבר בגיל מוקדם ילדים נחשפים לאמונות ולעמדות שמשפיעות על החיים המשותפים בין יהודים לערבים ורוכשים אותן, וכן לאור ההבנה שללמידה המוקדמת יש השפעה מכרעת על ההתייחסות ועל ההתנהגות כלפי קבוצות אחרות בגילים מאוחרים יותר, יש לכן חשיבות רבה להתחלת החינוך לחיים משותפים כבר בגני הילדים.

6. הבחנה לפי גילים

חינוך לחיים משותפים צריך להיות מותאם לגילים השונים של התלמידים. תוכניות החינוך צריכות להשתנות כדי שיתאימו לרמת ההתפתחות הקוגניטיבית-אמוציונאלית-חברתית של התלמידים לפי הגיל. בכל קבוצת גיל צריכים להופיע מטרות, תכנים, משימות או פעולות שמתאימות להן.

7. הבחנה לפי מגזרים - נושאים, משאבים ודרכי הכשרה שונות

חינוך לחיים משותפים חייב להיות מותאם לצורכי שני המגזרים: הערבים והיהודים. לכל מגזר יש בנוסף למטרות ולצרכים המשותפים גם צרכים ומטרות ייחודיים, ולכן יש לתכנן את החינוך לחיים משותפים לכל מגזר בהתאם. במחקרים עליהם מדווח סלומון⁹ נמצא שבני שתי החברות תופסים את רעיון החינוך לשותפות, מעבדים את התכנים ומושפעים מתוכניות של חינוך לשותפות באופנים שונים.

8. החינוך לחיים משותפים מחייב ידע בסיסי בערבית של התלמידים היהודים

ידעת השפה הערבית חשובה מאוד ליצירת דיאלוג בין שוויים. הכרת השפה מאפשרת התקרבות ויצירת סימטריה ביחסים. מחקרים שנערכו בארץ בשנים האחרונות מראים כי לימוד השפה הערבית, ובעיקר לימוד השפה התקשורתית והתרבות העכשווית, החל מגיל צעיר, מביאה לשיפור בעמדות התלמידים היהודים כלפי הערבים, מעודדת את קבלת האחר וכן מגבירה את המוטיבציה להמשך לימודי הערבית בחטיבות העליונות.

⁹ Salomon, G. (2006). Does peace education really make a difference? *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 12, (1), 37-48.

1. יש חשיבות רבה ללימוד הלשון הערבית בקרב התלמידים היהודיים, אולם רק בתנאי שהלימוד יימשך מספר שנים משמעותי ברצף ובהיקף שעות ראוי, כך שתושג שליטה סבירה ומספקת בשפה שתאפשר תקשורת בסיסית. לצורך כך יש לחזק את הכשרת המורים לערבית, בעיקר בכל הנוגע לדיבור בערבית, ולשלב מורים ערביים כאמור לעיל. נראה לנו חיוני שלימוד הערבית יהפוך לחלק מבחינות הבגרות בהיקף של יחידת בגרות אחת לפחות.

9. החינוך לחיים משותפים חייב להיות רב-שיטתי ורב אמצעים

חינוך לחיים משותפים צריך להתבצע בשיטות שונות ובעזרת אמצעים שונים. אין דרך אחת ואין שיטה אחת לחינוך לחיים משותפים. במשך השנים הצטבר ידע רב על דרכים שונות לקידום החינוך לחיים משותפים. יש להשתמש בדרכים השונות בהתאם לגיל ולצורכי המגזר.

10. החינוך לחיים משותפים צריך להיות פתוח לרעיונות חדשים (open-mindedness)

הכרחי שהחינוך לחיים משותפים יהיה פתוח לרעיונות חדשים ויימנע מלהיות מגמתי. הכוונה היא שחינוך לחיים משותפים צריך להישאר פתוח לנקודות מבט חלופיות, תוך דגש על ספקנות, על חשיבה ביקורתית ועל יצירתיות בעת העברתו. מאפיינים אלו הינם הכרחיים בחינוך לחיים משותפים כאשר בוחנים את מטרותיו אשר שואפות להכין את התלמידים לתפקד בחברה מורכבת, רב-תרבותית ומודרנית. תלמידים, אם כן, צריכים ללמוד לשקול ולהעריך נושאים, להתייחס לחלופות, להשמיע ביקורת, להצמיח רעיונות יצירתיים ולקבל החלטות שקולות.

11. החינוך לחיים משותפים חייב להיות רלוונטי

מטבעו, חינוך לחיים משותפים עוסק בבעיות המטרידות את החברה בהווה. על כן מן ההכרח שחינוך לחיים משותפים יקושר לנושאים קונקרטיים ואקטואליים של החברה. על החינוך לחיים משותפים לעסוק לא רק בערכים ובעקרונות התנהגותיים ברמה כללית, אלא עליו גם לקשר אותם למקרים המתעוררים בחברה ובקהילה. גישה זו תדגים לתלמידים שהם מתמודדים עם נושאי חיים אמיתיים ועדכניים המטרידים את החברה. בדרך זו יקבלו התלמידים עידוד להחיל ערכים כלליים על מקרים ספציפיים בחיי החברה.

12. החינוך לחיים משותפים - ההיבט הקוגניטיבי-לימודי וההיבט החווייתי-התנסותי

ההיבט הקוגניטיבי מחייב, בין השאר, לימוד מדגמי של עיקרי התרבות, ההיסטוריה והדתות, המנהגים והלשון, מיטב הספרות וההגות של כל אחד מן הצדדים. בנוסף, חינוך לחיים משותפים צריך להתבצע דרך למידה חווייתית והתנסותית בלתי אמצעית שהינה המפתח לרכישה של ערכים, עמדות, תפיסות, כישורים ונטיות התנהגותיות. ההיבט ההתנסותי-חווייתי מתבטא בעיקר במפגשים בין שני הצדדים. הכוונה היא למגע בלתי אמצעי וממושך בין בני שני העמים אם לשם השגת הבנה הדדית בין המשתתפים ואם לשם פעילות משותפת בעלת מטרה חשובה למשתתפים, באומנויות, ספורט וכיוצא ב.

לפיכך אנו ממליצים לקיים מפגשים משותפים ארוכי טווח בין תלמידים משני המגזרים וכן גם בין אנשי חינוך. מפגשים אלה יהוו נדבך רגשי-חווייתי חשוב שיהיה בנוסף לנדבכים הלימודיים שהוצגו לעיל. רצוי גם לחשוב על פעילויות משותפות של אזרחות פעילה בתחום הסביבתי או החברתי. בנושא זה יש חשיבות לכך שבית הספר יידע לצרוך בתבונה את

המומחיות של ארגונים וולונטריים בתחום. בנוסף, הטכנולוגיה המתקדמת מאפשרת לקיים תקשורת סדירה שיכולה להכשיר את הקרקע לקראת המפגש ואחריו גם במצב של מעט מפגשים פנים אל פנים. הטכנולוגיה נגישה מאוד כיום והיא זירה נוחה לבני הנוער. היבט נוסף של הצד ההתנסותי-חוויתי נוגע למורים ולתלמידים כאחד: יש לעודד מורים ערביים ללמד בבתי ספר יהודיים ומורים יהודיים בבתי ספר ערביים.

13. למידה עצמית ובצוותים

חינוך לחיים משותפים דורש הן למידה עצמית והן למידה בצוותים במידת האפשר בגלל הבעייתיות והמורכבות של הנושא ומשום שהיא גורם לתסיסה של רגשות. יש יתרון גדול ללמידה בצוותים בדרך של העלאת שאלות ונושאים איתם יצטרך הצוות להתמודד באמצעות חיפוש מידע וביצוע משימות. כך הדבר גם באשר ללמידת-חקר עצמאית (למידה עצמית בעידן האינטרנט מאפשרת להגיע למידע באופן עצמאי ובקלות). למידה בצוותים ובחקר עצמאי מעלה את תקפות המידע שנאסף ומקלה על קבלתו

14. החינוך לחיים משותפים חייב להיות מבוסס על גישה בינתחומית

חינוך לחיים משותפים נוגע לאספקטים שונים ורבים של יחסי יהודים וערבים, לכן במהותו הוא צריך להיות בינתחומי: דיסציפלינות שונות תורמות ידע על חינוך לחיים משותפים וגם החינוך עצמו כולל ידע מדיסציפלינות שונות שיש להכילן.

15. החינוך לחיים משותפים תלוי במנהיגות חינוכית אחראית

מנהיגות חינוכית, המודעת לבעיות המורכבות של החברה, מרגישה מחויבות עמוקה כלפי החברה ששואפת להיות נאורה ושצריכה לקחת אחריות על הנושא ולהדגיש את נושא החינוך לחיים משותפים כציר מרכזי בתרבות הארגונית הבית הספרית. התרבות הארגונית הבית הספרית תאפשר לתלמידים לחוות באופן רצוף ערכים, עמדות ואמונות ולהפנימם. ההצלחה של החינוך לחיים משותפים תלויה בדעות, במוטיבציה וביכולות של צוות בית הספר יותר מלימוד נושאים אחרים היות והוא מתייחס בעיקר לטיפוח של ערכים, עמדות, כישורים ונטיות התנהגותיות של תלמידים. לכן המנהלים והמורים המוציאים לפועל את החינוך לחיים משותפים צריכים בעצמם להסכים עם מטרותיו, ולהחזיק בערכיו ובעמדות שהוא מנסה להעביר לתלמידים.

בנוסף, נדרשת רמה מיוחדת של כישורים פדגוגיים ומומחיות על מנת להטמיע את החינוך לחיים משותפים בבתי הספר היות והוא דורש הפנמה של ערכים, עמדות ואמונות, כמו גם שימוש בלמידה התנסותית והתייחסות לדעות אשר עשויות להיות שנויות במחלוקת בחברה. על מנת להטמיע חינוך לחיים משותפים ולהוציאם לפועל צריכים המנהלים והמורים להיות בעלי כישורים, ידע ומוטיבציה. מערכת החינוך תצטרך לבנות בתחילה תוכניות הכשרה על מנת להקנות את הכישורים והידע למורים ולמנהלים ולהתנסות בהם, שכן בלעדיהם חינוך לחיים משותפים לא יוכל להשיג את מטרותיו.

16. החינוך לחיים משותפים צריך להיות בעל אוריינטציה קהילתית

חינוך לחיים משותפים אינו יכול להיות מופרד מהתנסויות הקהילה בה בית הספר נמצא: ילדים בגיל בית הספר ומתבגרים הינם חלק מהקהילה בה הם חיים, והם מושפעים רבות מהדעות המובעות בה. מכאן נובעת החשיבות שבתי הספר יערבו את הקהילה בתוכנית החינוך לחיים משותפים.

כישורים, נטיות ותכנים

כפי שנוסחה המדיניות, החינוך לחיים משותפים מצריך הקניית כישורים ותכנים רבים מכיוון שבמהותו הוא נוגע בנושאים רבים, כמו: דמוקרטיה, אזרחות, יחסי רוב ומיעוט, זכויות האדם, זכויות המיעוט, סטריאוטיפים, זהויות, סכסוכים. נושאים אלה חייבים להיות משולבים במקצעות הרלוונטיים שנלמדים בבית הספר בהתאמה לגיל ולמגזר. חשוב שגם הכישורים וגם התכנים יועברו לא רק ברמה כללית, אלא גם ובעיקר ברמה ספציפית תוך כדי התייחסות למצבים, לבעיות, ולדילמות בחברה הישראלית והתמקדות ביחסים בין יהודים לערבים. אפשר לארגן את הכישורים והתכנים בקטגוריות.

כישורים ונטיות

הקטגוריה הראשונה של כישורים מקיפה את הכישורים שהינם תנאי חשוב להצלחת החינוך לחיים משותפים כיוון שהם מקנים את היכולת לתפקד בעולם החברתי של חברה מרובת תרבויות. בנוסף הם מאפשרים ומקילים על הקליטה ועל ההפנמה של תכנים ספציפיים יותר שהם חשובים לחינוך לחיים משותפים.

חשיבה רפלקטיבית וביקורתית. חשיבה רפלקטיבית וביקורתית מעוררת שאלות אודות אמונות והנחות דומיננטיות ומעלה ספקות בנוגע להבנה ההגמונית הרווחת של נושאים מסוימים. סוג זה של פתיחות מחשבתית (open-mindedness) מהווה תנאי מוקדם לשינוי: "חופש מדעות קדומות ומהרגלים דומים אחרים אשר חוסמים את החשיבה ומונעים חשיבה על בעיות ורעיונות חדשים" (Dewey, 1933, עמ' 30)¹⁰. חשיבה רפלקטיבית וביקורתית מתייחסת ליכולת להתייחס לידע לא כמובן מאליו, אלא לשקול מחדש אלטרנטיבות שונות על מנת להגיע למסקנות, להחלטות או להערכות מושכלות. לכן חשיבה רפלקטיבית וביקורתית מובילה לבדיקה ולחקירה של מידע אלטרנטיבי שייתכן ובמצב אחר לא היה נלקח בחשבון. כך מגדילה היכולת לחשיבה רפלקטיבית את המודעות למורכבותם של מצבים ומשפרת את היכולת להעריך ולשפוט אותם.

סובלנות. הנטייה לסובלנות מתייחסת להכרה ולקבלה של הזכות של כל האנשים, כמו גם הקבוצות, להחזיק במחשבות, בדעות, ברצונות ובהתנהגויות שונות. היא מתבטאת במוכנות לאפשר שמיעת דעות (מחשבות, או עמדות) שסותרות את הדעות שבהן מחזיק האדם או קבוצת ההשתייכות.

אתנו-אמפתיה. אתנו-אמפתיה היא היכולת והנטייה של אדם או קבוצה לחוות את מה שהקבוצה האתנית האחרת מרגישה וחושבת. כישור זה מאפשר: א. מודעות הכרתית שלקבוצה האחרת יש מחשבות, רגשות, תפיסות וכוונות לגיטימיות, אך שונות מאלו של קבוצת השייכות. ו- ב. יכולת להתנסות באופן עקיף ברגשותיהם ובתחושותיהם של בני הקבוצה האחרת. כישור זה קשור ליכולת להסתכל מנקודת המבט של האחר ולראות דברים לא רק מזווית הראייה של קבוצת השייכות. לפיכך אתנו-אמפתיה עשויה לכוון את תשומת הלב לצרכים, למטרות, לסבל, לטראומות, לרגשות, לשאיפות של האחר, להכיר בהם ולהבין את מקורם ואת בסיסם.

¹⁰ Dewey, J. (1933). *How we think: A restatement of the relation of reflective thinking to the educative process*. New York: D.C. Heath and Company.

פתרון סכסוכים. רכישת מיומנויות של פתרון סכסוכים כוללת את היכולת לנהל משא-ומתן, לתווך ולפתור בעיות באופן שיתופי בהקשר של מצבי סכסוך. ביסודן מספקות יכולות אלה את המיומנות לפתור את הסכסוך בדרכי שלום.

הכישור הכללי הזה כולל את היכולות היותר ספציפיים הבאות:

- א. הבנה שסכסוך הינו חלק הכרחי וטבעי מהחיים.
- ב. רכישת מיומנויות ניהול סכסוך טובות יותר – לדעת איזו גישה לפתרון סכסוך בדרכי שלום הכי מתאימה לבעיית סכסוך ספציפית.
- ג. פיתוח מודעות לחיוניות שבהבנת נקודת המבט של הצד האחר ולהובלת תהליך של פתרון הסכסוך בדרכים קונסטרוקטיביות.
- ד. רכישת היכולת להבחין בין עמדות לבין צרכים או אינטרסים.
- ה. טיפוח היכולת לבטא רגשות בדרכים שאינן תוקפניות.
- ו. היכולת להגדיר סכסוכים כבעיה הדדית שצריכה להיפתר באופן שיתופי תוך הגעה לפשרות דרך משא ומתן ולא בעזרתו של צד שלישי.
- ז. סיעור מוחות אשר ייצור, ישכלל וישפר את מגוון הפתרונות בדרכי שלום. חשוב שהקניית הכישור הזה תיעשה לא רק ברמה בינאישית או מקומית של בית הספר, אלא גם ברמה הכללית של סכסוכים בינלאומיים כולל הסכסוך הישראלי-ערבי.

תכנים

חינוך לחיים משותפים מצריך למידה של תכנים לא מעטים. הרשימה שלהלן מציעה אחדים מן העיקריים שביניהם:

דמוקרטיה. אין ספק שחינוך לחיים משותפים מצריך הקניית תכנים שונים שמקיפים את עקרונות הדמוקרטיה אשר במסגרתה יש להסדיר את החיים בין מיעוט לרוב. במסגרת נושא רחב זה יש להעביר תכנים שעוסקים בערכי הדמוקרטיה, ובראש וראשונה בעיקרון השוויון, החופש, הצדק ושמירה על החוק שהם הכרחיים לכל משטר דמוקרטי. במסגרת עיקרון השוויון צריך משטר דמוקרטי לקיים שוויון זכויות אזרחי ופוליטי לכל האזרחים, לתת לגיטימציה לכלל אזרחי המדינה, לקיים סבלנות פוליטית, לאפשר ניעות פוליטית לכל הקבוצות במדינה, לאפשר ייצוג בשלטון לקבוצות השונות, לאפשר השתתפות של הקבוצות השונות בליבון בעיות העומדות על הפרק ולאפשר גישה מלאה לחברי הקבוצות השונות לתקשורת. היכולת לאפשר לקבוצת המיעוט להשמיע את קולה, לאפשר לה להשתתף בתהליך הליבון לקראת ההכרעות ובסופו של הדבר לקחת בחשבון בהכרעה את דעתה מהווה אתגר מיוחד למשטר דמוקרטי.

במסגרת התכנים של הדמוקרטיה שמור מקום מיוחד ליחסי רוב ומיעוט. המשטר הדמוקרטי עושה מאמצים כבירים להסדיר יחסי רוב ומיעוט, ובמשך השנים הוצעו מודלים רבים ושונים להסדר יחסים אלו. התכנים צריכים לטפל באתגרים מיוחדים שמציב קיומו של המיעוט, ובמיוחד מיעוט ילידי שזכה בשנים האחרונות להכרה מיוחדת. יש לכלול לכן תכנים העוסקים בסוגי המיעוטים, ובמקרה שלנו תכנים על המיעוט הילידי, על זכויותיו ועל מקומו בחברה. כמו כן התכנים צריכים לטפל בנושא של זכויות קולקטיביות שהוא נושא חשוב להסדר יחסי רוב ומיעוט. יש צורך להציג רעיונות שונים להסדר היחסים ולהציג דוגמאות מהנעשה בפועל במדינות השונות.

התכנים הכלליים האלו צריכים להוות בסיס לתכנים ספציפיים המטפלים בתפקודה של הדמוקרטיה הישראלית, ובמיוחד בתפקודה כלפי המיעוט הילידי שלה על חוזקה ופגמיה. במסגרת התכנים האלה צריך לברר את משמעות המושג "יהודית ודמוקרטית" ולהעמיק במשמעות של מושג זה לגבי מערכת היחסים בין יהודים לערבים במדינת ישראל.

אזרחות. תכנים נוספים שנובעים מעיסוק בנושא הדמוקרטיה נסבים על מהות האזרחות במדינה דמוקרטית. גם במסגרת נושא זה יש לברר קודם כל את מהות האזרחות בחברה דמוקרטית ואת האחריות שיש לאזרחים תוך ציון הזכויות והחובות שלהם. בהתאם חייבים התכנים להיות קשורים למציאות הישראלית ולכלול את ניתוח האזרחות בפרספקטיבה של יחסי רוב ומיעוט במדינת ישראל, לבסס את התפיסה האזרחית בחברה ולחזק את המשותף בבניית אזרחות ישראלית.

זכויות אדם. נושא חשוב ביותר שמקבל מקום מרכזי בחינוך במדינות בעולם אך מוזנח, יחסית, במדינת ישראל נוגע לזכויות האדם. זכויות אדם יכולות להיות מוגדרות כ"זכויות שטבועות בטבע שלנו ושלעדיהן אנו לא יכולים לחיות כבני אנוש" (United Nations, 2003), עמ' 3)¹¹. זכויות אדם, באופן כללי, מתייחסות לכבודו של האדם – זכויות פוליטיות, חברתיות, כלכליות, תרבותיות, סביבתיות והתפתחותיות (ראה למשל: United Nations, 1966a, 1966b)^{12,13}. המטרה העיקרית של החינוך לזכויות האדם הינה חיזוק הכבוד שרוכש הדור הצעיר לזכויות האדם וחופש בסיסי. חינוך לזכויות האדם מציג את הסוגים השונים של זכויות האדם (למשל: זכויות תרבותיות), מסביר את החשיבות שלהם ואת הרלוונטיות של זכויות אלו בחברה האנושית ובמיוחד בחברה הדמוקרטית.

יחסים בין קבוצות. מאז ראשית שנות השבעים מתחוללים שינויים בדמוקרטיה הליברליות המערביות בכיוון של התרחקות ממדינת הלאום, של הכרה בפלורליזם תרבותי וחברתי, של הפחתה ניכרת בלחצים על מיעוטים להיטמע ושל הכרה בזכותם לתרבות ולזהות נפרדת. בתקופה זו הלכו וגברו מגבלות כוח ההטמעה של דמוקרטיה ליברליות דוגמת ארצות הברית כלפי השחורים ודוגמת בריטניה כלפי המהגרים כהי העור מתת-היבשת ההודית. יחד עם זאת, הלכו והתגבשו רעיונות שונים וחדשים על בניית יחסים בין קבוצות תרבותיות שונות במדינה. רעיון הרב-תרבותיות הינו אחת הדוגמאות הבולטות למאמצים אלה. רב-תרבותיות נותנת מרחב רחב לביטוי התרבותי של קבוצות המיעוט. היום התרחב הרעיון של הסדרת היחסים בין הרוב למיעוט ל"דיאלוג בין תרבותי" שמציע חילופי דעות בין הקבוצות השונות על בסיס של כבוד ופתיחות, שמירה על עקרונות הדמוקרטיה ובעיקר על שוויון, חופש בסיסי, זכויות האדם, שמירה על חוק, פלורליזם, סובלנות והימנעות מכל אפליה. במסגרת התוכן הזה יש להציג את הרעיונות השונים

¹¹ United Nations. (2003). *ABC: Teaching human rights: Practical activities for primary and secondary schools*. United Nations: New York and Geneva.

[On-line] www.unhcr.ch/html/menu6/2/abc_text.pdf

¹² United Nations. (1966a). *International Covenant on Civil and Political*. The General Assembly Press.

¹³ United Nations. (1966b). *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*. The General Assembly Press.

לקיום יחסי רוב ומיעוט במדינה דמוקרטית תוך הצגת דוגמאות ממשיות ממצאיות השוררת במדינות השונות.

הרפרטואר הבין-קבוצתי הפסיכולוגי. תוכן נוסף נוגע לרפרטואר הבין-קבוצתי הפסיכולוגי שמגבשים בני האדם כלפי קבוצות שונות, כולל הקבוצות אליהן הם משתייכים. הוא כולל סטריאוטיפים, דעות קדומות, רגשות ספציפיים, כמו: חיבה, שנאה או כעס, וכוונות התנהגותיות כמו שיתוף פעולה, אפליה, ניצול, טיהור אתני ואפילו רצח עם. ברור שרפרטואר זה מאפיין גם מערכת חברתית של יחסי רוב ומיעוט המתאפיינת לרוב בסטריאוטיפים שליליים, בדעות קדומות ובאפליה כלפי חברי המיעוט. **סטריאוטיפ** מתייחס לרפרטואר הקוגניטיבי (אמונות, יחידות ידע) בו אנשים מחזיקים כלפי קבוצות אחרות, ואילו המונח **דעות קדומות** מתייחס למרכיב האפקטיבי-הערכתי (עמדות) שבו אנשים מחזיקים כלפי קבוצות אחרות. סטריאוטיפים ודעות קדומות כמו מרכיבי הרפרטואר הבין-קבוצתי הפסיכולוגי האחרים יכולים להיות אינדיבידואליים וגם תרבותיים. במקרה השני חולקים בני החברה את מרכיבי הרפרטואר. הרפרטואר הבין-קבוצתי הפסיכולוגי התרבותי כולל בין השאר סטריאוטיפים ודעות קדומות לגבי קבוצות ספציפיות אשר מתפתחים בתוך הקשר חברתי בין-קבוצתי מסוים. הם כוללים תכנים ספציפיים ורגשות ספציפיים המשותפים לחברי הקבוצה והמכוונים את ההתנהגות של חברי הקבוצה כלפי הקבוצה המתויגת (המיעוט).

רפרטואר קוגניטיבי ורגשי עלול להוביל להתנהגויות שליליות שונות. ההתנהגות הנפוצה הינה **אפליה** המוגדרת כהתנהגות המונעת מחברי הקבוצה השגת זכויות או הכופה עליהם חובות או עונשים רק בשל היותם חברים בקבוצת מיעוט. לעתים כללי התנהגות אלה אף מעוגנים בחוקים (כמו במדינת אפרטהייד). הנושא הזה כולל לא רק הבהרת המושגים, אלא גם הצגת ניתוח לגבי רכישה, התפתחות, נקשות ותמיכה ברפרטואר הבין-קבוצתי הפסיכולוגי וגם בדרכי שינויו. במסגרת התוכן הזה צריך להציג ולברר את רפרטואר הבין-קבוצתי הפסיכולוגי שמחזיקים הרוב היהודי והמיעוט הערבי במדינת ישראל.

הצגה של בני הרוב והמיעוט. אחת מהקטגוריות של תכנים חשובים מתייחסת להצגה של בני הרוב והמיעוט. הצגה זאת צריכה להתייחס לגליטימציה, לשוויוניות, להבחנה ולפרסונליזציה שלהם. לגיטימציה מאפשרת לראות את בני הקבוצות כשייכים לקטגוריה אנושית מקובלת של קבוצות המתנהגות במסגרת נורמות בינלאומיות איתן אפשר ואף רצוי לבנות יחסי שותפות. בני הקבוצות נתפסים באמצעות שוויוניות כשותפים שווים איתם אפשרי לקיים יחסי שותפות. הבחנה מובילה לראייה הטרוגנית של הקבוצות, כלומר, מאפשרת תפיסה חדשה שלהם: לא עוד נתפסות כישויות עוינות הומוגניות ומונוליטיות. התפיסה החדשה אומרת שהקבוצה האחרת בנויה מתת קבוצות שונות, אשר נבדלות בהשקפותיהן ובאידיאולוגיות שלהן. תפיסה זו הוגנת יותר בהתחשב באופייה המורכב של כל קבוצה. פרסונליזציה מאפשרת להביט בקבוצה האחרת לא כישות הוליסטית, אלא כישות המורכבת מאנשים בעלי מאפיינים, דאגות, צרכים ומטרות אנושיים רגילים. מודעות לאנושיותם של חברי הקבוצות מאפשרת הכרה בהבדלים בין פרטים אשר נבדלים בהופעה, במאפיינים, בדעות, בדאגות, בצרכים, ובמטרות. המודעות מאפשרת לתפוס חברים בקבוצות בתפקידם האישי או החברתי הקונקרטי והמובחן, כמו: אימהות, ילדים, סטודנטים, מורים, רופאים.

זהויות. תוכן נוסף מתייחס לזהויות של קבוצות הרוב והמיעוט. זהות אתנית או לאומית הינה מרכיב חשוב בעולם הפסיכולוגי של הפרטים ושל הקבוצות שמעצבת לא רק את הרפרטואר

האישי והקולקטיבי, אלא גם משפיעה על דרך התנהגותו. חשוב ביותר במסגרת החינוך לחיים משותפים לחזק את הזהויות של הרוב והמיעוט. חיזוק זה מאפשר קבלה של האחר ומהווה בסיס למפגש. במסגרת זאת יש מקום לאפשר למיעוט לעצב את זהותו הלאומית כזכות השמורה למיעוט במשטר דמוקרטי. במסגרת הנושא הזה אפשר מעל לזהויות הלאומיות המפרידות לזהויות מאחדות בין אזרחי אותה המדינה ובין בני אנוש באופן כללי. אין ספק שנושא הזהויות הינו רחב היקף ומעורר מחלוקת, אך ללא טיפול מעמיק בו קשה לקדם חינוך לחיים משותפים.

יחסי יהודים ערבים במדינת ישראל. חינוך לחיים משותפים בין יהודים לערבים במדינת ישראל אינו יכול להתעלם מהעבר ומהמציאות הנוכחית. במסגרת התכנים יש להציג את היסטורית היחסים בין יהודים לערבים/פלסטינים לפני קום המדינה ובתקופת המדינה ולעסוק באירועים, תהליכים וגורמים עכשוויים. חשוב לעמוד על מאפייני היחסים האלה ועל השינויים שהם עברו.

הכרת השותף. תכנים המתאייחסים להכרת כל קבוצה הינם רחבים מאוד. במסגרת תכנים אלו כל קבוצה אמורה להכיר את הקבוצה השנייה על רבדיה השונים – ההיסטוריה של כל קבוצה את המבנה החברתי שלה, הקבוצות הפועלות בקרבה, מנהגיה (לרבות לוח השנה שלה). כמו כן במסגרת התכנים האלה יש להציג את עיקרי הדת של כל אחת מן הקבוצות - העולם הערבי והמוסלמי ליהודים ואת העולם היהודי לערבים. כך גם צריך להציג במסגרת הזאת את הטראומות שהטביעו את חותמן ואת הפסיכולוגיה של כל קבוצה. חשיבות מיוחדת הינה להכיר את תרבותה – כמו הספרות ואמנות שלה.

היסטוריה של הסכסוך. במסגרת התכנים לחינוך משותף צריך גם להציג את ההיסטוריה של הסכסוך בין הערבים/פלסטינים ליהודים - נושא שעולה בכל מפגש ואין להתעלם ממנו. המיעוט של היום במדינת ישראל הינו חלק מהאומה שהסכסוך של הרוב עימה לא הסתיים. הצגה זאת צריכה לשקף את הרקע לסכסוך, את ההתפתחות שלו, את הסיבות והתוצאות, את המחיר ששולם על-ידי החברות המערבות, את הניסיונות הכושלים לתיווך, את האכזריות, את האלימות וכן הלאה. הצגה זאת צריכה להיות עד כמה שאפשר צמודה לידע ההיסטוריוגרפי שהצטבר עד היום. המטרה ארוכת הטווח של החינוך היא לשנות את התפיסה, ללמוד לקבל את הנרטיב הקולקטיבי של האחר ואת האמונות הקשורות בנרטיב זה.

אקטואליה. בחינוך לחיים משותפים יש חשיבות לעסוק גם באקטואליה, כלומר: בנושאים ובסוגיות הקשורים למהות היחסים בין הרוב למיעוט במדינת ישראל כפי שהם עולים לסדר היום. עיסוק באקטואליה מאפשר חשיפה לתכנים השונים שמעסיקים את הקבוצות ולדרך הטיפול בהם.

מתזון ליישום

תנאים הכרחיים

1. מינוי רפרנט/ית ארצי/ת לנושא חינוך לחיים משותפים במזכירות הפדגוגית רפרנטיות/ים מחוזיים.
2. פתיחת תקנה תקציבית : יש לפתוח תקנה תקציבית נפרדת וייעודית לנושא החינוך לחיים משותפים במזכירות הפדגוגית. תקנה זאת תהיה בגובה של 10 מיליון ₪ לשנה לכל הפחות ותממן פעולות ייעודיות לקידום החינוך לחיים משותפים. כל הפעולות שיתוקצבו באמצעות תקנה זו צריכות להיות מעוגנות בגישה פדגוגית בית ספרית כוללת ותהליכית, תוך הלימה לעקרונות הפדגוגיים שהוגדרו בדו"ח הוועדה.
3. מיפוי התוכניות הקיימות וכתובת חומרי למידה – הפקת אוגדן (והנגשתו באינטרנט).
4. מיפוי הגופים הוולונטריים העוסקים בחינוך לחיים משותפים (יצירת שולחן עגול לשיח משותף עם המגזר השלישי והעסקי): יצירת אמות מידה להפעלת התוכניות במערכת החינוך. (ראה סקירת פעולות המפגשים שמבוצעות ע"י עמותות המגזר השלישי, נספח ב' : שיטות חוץ בית ספריות)

הכשרת לבבות – חיזוק המחויבות לפעולה בנושא זה במרחב החינוכי :

1. קיום ישיבת הנהלת המשרד שתוקדש להצגת הדו"ח והמלצותיו.
2. קיום ישיבות הנהלה של כל המחוזות במשרד החינוך לגיבוש דרכי עבודה ויוזמות חינוכיות ברמת המחוז.
3. קיום מפגשי התנעה עם מנהלים, עם מורים ועם תלמידים (בשיתוף עם מועצות תלמידים) בכל מחוז.
4. יצירת מנגנונים לשיתוף פעולה עם מרכז השלטון המקומי ועם איגוד מנהלי מחלקות החינוך.
5. קיום כנס של בתי ספר לחינוך באוניברסיטאות ובמכללות להכשרת מורים לקידום החינוך לחיים משותפים במסגרת ההכשרה של סטודנטים להוראה.
6. קיום כנס השקה של החינוך לחיים משותפים למנהלים ולמורים בתחילת שנת הלימודים.
7. קיום ישיבת מועצת הנוער הארצית להצגת הדו"ח והמלצותיו וישיבות של מועצות נוער מחוזיות ועירוניות.

אבני דרך ליישום

2. הקמת צוות יישום של המלצות הוועדה ע"י נציגים של המזכירות הפדגוגית, המנהל הפדגוגי ומנהל חברה ונוער ומנהל מחוז.

3. מינוי בעל תפקיד קבוע במזכירות הפדגוגית בכפוף למפמ"ר אזרחות, לנושא החינוך לחיים משותפים, לריכוז ולהובלה של החינוך לחיים משותפים. נציג זה אף ירכז את צוות היישום.
4. מומלץ שכל מנהל בייס ימנה אחראי על חינוך לחיים משותפים מטעמו.
5. פיתוח מקצועי של מנהלים בנושא חינוך לחיים משותפים יתבצע במסגרת מכון אבני ראשה.
6. פיתוח מקצועי של מורים ומדריכים (השתלמויות בית ספריות, מחוזיות ארציות ומתוקשבות לקבוצות כגון: מורים לאזרחות, רכזים חברתיים, מחנכים, מורי שלי"ח, מורים מקצועיים בשיתוף עם מפמ"רים במקצועות לימוד, כגון: גיאוגרפיה, תקשורת, היסטוריה, ספרות, ערבית, אמנות, מוזיקה). כל המורים במערכת החינוך יידרשו ללמוד בהשתלמות בנושא חינוך לחיים משותפים.
7. השתלמות לגננות ולמפקחות בגיל הרך בנושא חינוך לחיים משותפים תתקיים במסגרת תוכנית כישורי חיים כינו ש חינוך לחיים משותפים צריך להתחיל מגיל הרך.
8. תהליך הכשרת המורים במכללות יכלול קורס חינוך לחיים משותפים במסגרת לימודי החובה.
9. המפקח הכולל יהיה אחראי לבחון את הפעולות שנקטו בתחום החינוך לחיים משותפים בבית הספר בהלימה להמלצות הדו"ח ובהתאם לנכתב בחוזר המנכ"ל.
10. כל מחוז יגדיר מרכז פסג"ה שיתמחה בנושא חינוך לחיים משותפים. כן יוגדר מרכז הכשרה ארצי לנושא חינוך לחיים משותפים (נוסח בית יציב או סמינר שיין).
11. יוקם אתר אינטרנט כשיתוף פעולה בין משרד החינוך לארגוני חברה אזרחית שבו ירוכז מידע בתחום החינוך לחיים משותפים כך שיתפתח באמצעותו דיאלוג בין מנהלים למורים וכן יועברו בו השתלמויות בלמידה מרחוק.
12. אנו ממליצים על יצירת קבוצה של בתי ספר מובילים בתחום החינוך לחיים משותפים. בבתי הספר האלה יפותחו דגמים אפקטיביים שיהוו תשתית למינוף הנושא בבתי ספר נוספים.
13. גיבוש עקרונות שיתוף פעולה עם המגזר השלישי והעסקי בהלימה לעקרונות הדו"ח בנושאים שבהם יש למגזר השלישי מומחיות, כמו: מפגשים, כתיבת חומרים ופיתוח מקצועי של מורים. יוגדרו אמות מידה לחומרי למידה ולתכנים של סדנאות שיועברו בבתי ספר ויורחב שיתוף הפעולה עם הארגונים הוולונטריים שיעמדו באמות המידה.
14. המלצות הוועדה יוכנסו בחוזר המנכ"ל. חוזר המנכ"ל יכלול: תיאור תפקיד הרפרנט/ית הארצית, הכשרת מנהלים ומורים, עקרונות פדגוגיים, מתודולוגיה ותוכניות מומלצות של ארגונים.
15. הרחבת השילוב של מורים ערבים בבתי הספר היהודים במגוון מקצועות הלימוד ושילוב מורים יהודים במגוון מקצועות בבתי ספר הערביים. מהלך זה ילווה בתמיכה במורים והנחייתם.

16. הקמת פורומים יישוביים ו/או מחוזיים של מנהלים, של מורים, של הורים ושל תלמידים של יישובים ערביים ויהודים החיים באותה סביבה גיאוגרפית. חשוב שבתו הספר ירתמו את ההורים ואת הקהילה לקידום החינוך לחיים משותפים.
17. יש לעודד תנועות נוער המקדמות חינוך לחיים משותפים לרבות מפגשים בין יהודים לערבים.
18. יש לחתור ליצירת רצף לימודי של השפה והתרבות הערבית לתלמידים היהודיים, לרבות ערבית לתקשורת בינאישית, מכיתה ד' ועד לחטיבה העליונה. כמו כן, יש לעודד את הגברת הלימוד של השפה והתרבות הערבית והרחבתה לתלמידים היהודים כערוץ מרכזי ליצירת דיאלוג בין הקבוצות.
19. משרד החינוך יעודד הקמתם ופעילותם של בתי ספר משותפים ליהודים ולערבים, לתלמידים ולהורים המעוניינים בכך, בפרט בערים מעורבות.
20. הנהלת בית הספר תהיה אחראית שתקנון בית הספר יכיל איסור על שימוש בביטויים גזעניים מכל סוג. יהיה בעל תפקיד אחראי שירכז את הדיווחים על גילויים גזעניים במוסד החינוכי.
21. תתקיים הערכה של הפעילות בחינוך לחיים משותפים בשאיפה לפתוח מדד לחינוך לחיים משותפים ובקרה עליה.

תוכניות ופעילויות

1. ציון התכנים הרלוונטיים בתוכניות הלימודים המחייבות (מולדת, חברה ואזרחות, אזרחות, גיאוגרפיה, היסטוריה, ערבית, תקשורת וקולנוע, ספרות וכד').
2. בדיקה של חומרי הלימוד ובחינה אם הם עומדים בהלימה עם מטרות המדיניות לחינוך לחיים משותפים.
3. ציון התכנים הרלוונטיים בתוכניות החינוכיות המחייבות, כגון: כישורי חיים, מפתח ה"ב, תוכנית הליבה לחינוך חברתי, של"ח.
4. יצירת מילון מושגים תוך כדי שיח דיאלוגי פורה בין יהודים לערבים (לדוגמה: "מדברים ערכים").
5. יצירת מאגר נגיש לתוכניות משותפות מגוונות ולמפגשים בין ערבים ליהודים.

הכשרת עובדי הוראה

תפיסת ההוראה בראייה רב-תרבותית: יש חשיבות עליונה להכשיר מורים ומורות להכרת העקרונות של החינוך לחיים משותפים. רק הכשרה שיטתית ומעמיקה עשויה להשפיע על העמדות שלהם ועל עבודתם עם תלמידים לשם יצירת אווירה המטפחת שותפות. במסגרת ההכשרה יטפלו הלומדים בשאלות מרכזיות ביחסי יהודים ערבים בצורה מסודרת ושיטתית באמצעות לימוד טקסטים מגוונים, סרטי תעודה, מפגשים בין יהודים לערבים. בכך הם יפתחו את יכולת החקירה ורכישת הכלים לניתוח ולבירור רציונאלי מושכל. כל אלה נועדו לסייע לאנשי החינוך לפתח את הכישורים הפדגוגיים הנחוצים לעיסוק מושכל בחינוך לחיים משותפים בעבודתם עם תלמידים.

ראוי לציין כי הכשרת המורים לגיל הרך בבתי ספר יסודיים ובחטיבות הביניים מתקיימת בעיקר במכללות לחינוך. תוכניות הלימודים במכללות פרוסות לאורך ארבע שנים ומדגישות את הצד הפדגוגי וההתנסותי. לעומתם מורים בבתי הספר התיכוניים עוברים את הכשרתם ו/או הסמכתם להוראה באוניברסיטאות ובמכללות לחינוך בתחומי הדעת השונים.

החינוך לחיים משותפים אינו מהווה כיום חלק מתוכניות ההכשרה ו/או ההסמכה הקיימות במכללות ובאוניברסיטאות. יש לבסס את תוכני החינוך לחיים משותפים בוכניות ההכשרה מאחר והמנהיגות החינוכית הבית ספרית היא האחראית להובלת תהליך השינוי המיוחל בתרבות הארגונית הבית ספרית שהחינוך לחיים משותפים אמור להוות רכיב מרכזי בה. לפיכך אנו סבורים כי על מוסדות אלה לשלב את תוכני החינוך לחיים משותפים במסגרות ההכשרה ו/או ההסמכה להוראה. החינוך לחיים משותפים צריך להפוך להיות חלק מלימודי החובה בתוכנית הלימודים בהיקף שעות בהתאם למקצוע ההוראה הנלמד בתנאי שלא יהיה פחות מ-2 ש"ש. לדעתנו הוא צריך להיכלל באשכול רחב יותר של הכשרה לחינוך אזרחי.

נושא החינוך לחיים משותפים ישתקף בתהליך הכשרת עובדי ההוראה במישורים שונים:

1. המישור הקוגניטיבי; רכישת ידע, פיתוח המודעות, פיתוח תהליכי הטמעה של אחריות ומחויבות לערכים הומאניים אוניברסאליים, עיון ודיון בתפקידו של עובד החינוך כסוכן שינוי חברתי משותף לשתי האוכלוסיות, פיתוח מיומנויות חשיבה, דיון ופתרון בעיות וטיפול ערכים.
2. המישור הרגשי; פיתוח עמדות חיוביות כלפי האחר, איתור דעות קדומות וצמצומן; בניית ערוצי תקשורת מגוונים ויצירת אווירה בונת אמון.
3. המישור ההתנהגותי; התנסות חווייתית בחינוך לחיים משותפים, הקשבה וקבלה של האחר, השונה; פיתוח יכולות פדגוגיות; עידוד דיאלוג פתוח, מכבד ומקבל ונכונות לשינוי עמדות; עידוד למעורבות אזרחית.

אנו מבחינים בין שלוש אוכלוסיות :

1. מנהלי בתי ספר
2. מורים המלמדים במערכת החינוך
3. סטודנטים להוראה בכלל וסטודנטים לתעודת הוראה באזרחות בפרט

1. מנהלי בתי הספר

מנהלי בתי הספר אמורים להוביל את המהלך של חינוך לחיים משותפים, ובהתאם לכך עליהם לעבור השתלמות ראויה ומקיפה בנושא במהלך תהליך הכשרתם כחלק מעיצוב השקפת העולם החינוכית שלהם.

2. מורים המלמדים במערכת החינוך

חשוב שכלל ציבור המורים ישתלם בתחום החינוך לחיים משותפים. כפי שמצוין בסעיף ה' בפרק "מחזון ליישום", ישנה חשיבות מיוחדת להשתלמויות ייעודיות למורים לאזרחות כמקצוע מוביל שדרכו יהיה עיסוק שוטף במרקם היחסים בין יהודים לערבים בישראל. כמו כן יש לשים לב לבעלי תפקידים, כגון רכזים חברתיים ומחנכים. רצוי שגם מורים מקצועיים ייטלו חלק בחשיבה על היישום של החינוך לחיים משותפים בבית הספר במסגרת השתלמויות בית ספריות, מחוזיות, ארציות או מתוקשבות. כדאי מאוד שקבוצות המורים תהיינה מעורבות, יהודים וערבים ביחד - ותתקיימנה למשל, תוך שיתוף בין שני בתי ספר באותו איזור גיאוגרפי, במרכז פסג"ה או בקורס מתוקשב. כך תיווצר היכרות שעשויה להוביל לפעילות משותפת.

3. סטודנטים להוראה

כאמור לעיל, מטרות החינוך לחיים משותפים תהיינה חלק מתהליך ההכשרה של סטודנטים להוראה.

תהליך ההכשרה אמור להיות גמיש, דינמי ומתמשך שיוצא מהנחה בסיסית כי עמדות המורים הינן גורם מרכזי המשפיע על תפיסותיהם את האחר, ועמדות אלה מועברות בצורה ישירה ועקיפה לתלמידים ולהוריהם. המורים צריכים להיות מודעים לערכיהם ולעמדותיהם ויש לדאוג לכך שהם יפנימו את ערכי החיים המשותפים וייפתחו עמדות חיוביות כלפי האחר. כדי שערכי החינוך לחיים משותפים יילמדו ויזכו להפנמה וליישום, על עובדי החינוך שעוברים את ההכשרה להתנסות בעצמם כמשתתפים במפגשים דו-לאומיים. ההכשרה צריכה להיות פעילה, עיונית והתנסותית גם יחד: ההוראה בחלק מן ההכשרה תתנהל על בסיס עקרונות של למידה סדנאית שבה יידרשו הלומדים לקריאה, להבנה ולעיבוד הנלמד בעבודת צוות תוך הפעלת חשיבה עצמאית, ביקורתית ויצירתית. ובנוסף יידרשו הלומדים ליישם את הנלמד ולהתנסות בדיאלוג עם האחר. שילוב שתי הרמות יאפשר ללומדים הבנה, הפנמה ורכישת כלים למימוש מטרות העל של תוכניות ההכשרה לחינוך לחיים משותפים. במסגרת הלימודים לתעודת הוראה באזרחות חשוב כי נושא החינוך לחיים משותפים יזכה לבלטות.

להלן כישורים ותכנים שיש לכלול בתוכניות להכשרת מורים:

הכישורים: חשיבה רפלקטיבית ופתיחות מחשבתית, כישורי תקשורת בין-אישית הכוללים בין היתר: פיתוח יכולת ההקשבה, קבלת השונה, אמפתיה, דיאלוג, סובלנות, ופתרון בעיות.

התכנים:

מושגי יסוד: דמוקרטיה, שוויון, אזרחות, יחסי מיעוט ורוב, זכויות אדם, שונות ורב תרבותיות, זהויות, מולדת.

יחסים בין רוב למיעוט בדמוקרטיה: ההגנה על מיעוטים בדמוקרטיה, מיעוט יליד לעומת מיעוט מהגר או מאבקי חלוקה לעומת מאבקי הכרה.

סקירה היסטורית: המצב לפני קום המדינה ואחריו, סיפורו של מיעוט יליד הארץ, סיפורו של המפעל הציוני, העימות בין שתי תנועות לאומיות, יחס המדינה למיעוט הערבי.

האוכלוסייה הערבית בישראל: המבנה החברתי, הדתי, הכלכלי, התרבותי, מעגלי זהות ושייכות, ועוד.

סוגיות שנויות במחלוקת: הגדרת המדינה; זכויות קולקטיביות של המיעוט; זהות אזרחית לעומת זהות לאומית; נרטיבים שונים לשני העמים; חוקה למדינה; יישום הזכויות במדינת ישראל לאור השסע הלאומי, זכויות וחובות של הערבים.

שונות ושוויון בחינוך: החינוך שואף לערכים של שוויון הזדמנויות, לטיפוח מנהיגות חינוכית עם חזון תוך כדי צמצום אי השוויון של ההזדמנויות והכרה בזכות השווה של כל אחד להיות שונה. הכרה בשונות התרבותית; טיפוח הייחודיות ללא אפליה ומתוך מחויבות לכבוד האדם, לחירותו ולשוויון.

חינוך לחיים משותפים: העקרונות הכלליים של החינוך לחיים משותפים בחברה רב-תרבותית והיכרות עם דגמים שונים שקיימים בשטח.

הקשר עם אירגונים לא ממשלתיים העוסקים בחינוך לחיים משותפים

ההנחה הדמוקרטית הבסיסית היא שמעורבותם של ארגונים לא ממשלתיים במערכת החינוך הינה מרכיב מהותי במשטר דמוקרטי. אי לכך עלינו להיות רגישים לדרכי העבודה וליחסי הגומלין בין מערכת החינוך לאירגונים אלו על מנת שמחד גיסא לא ייטלו הארגונים הללו את האחריות מהמערכת לחינוך ילדיה, ומאידך גיסא יסייעו ויקלו עליה במשימת החינוך החשובה. מתוך הכרה בכך שקיימות פעילויות שהן חיוניות לחינוך לחיים משותפים, ושקיים ידע וניסיון מקצועי נרחב בקרב ארגוני מגזר שלישי שהתמחו בביצוען, אנחנו ממליצים לעודד שיתוף פעולה בין הארגונים אלו לבין משרד החינוך על פי העקרונות הבאים:

1. משרד החינוך יהיה אחראי על קביעת המדיניות בחלוקת התפקידים בינו ולבין המגזר השלישי.
2. על משרד החינוך לקבוע אמות מידה לפעילות המגזר השלישי במערכת החינוך.
3. למשרד החינוך תפקיד של ויסות ופיקוח לצד קיום דיאלוג מתמשך ופורה עם המגזר השלישי.
4. ביצוע מפגשי דיאלוג פנים-אל-פנים ומפגשי משימה, כגון: מועדוני כדורגל או תיאטרון משותפים בין תלמידים יהודים לערבים במקומות המשמשים כ"איים תרבותיים" לעניין זה, הוא אחד מתחומי הפעילות המיוחדים עמותות מסוימות. תחום זה דורש התמחויות והכשרות מיוחדות, ניסיון ספציפי מצטבר, וליווי מתמיד (Supervision). המחקר מעיד על כך שהתמחויות מקצועיות אלה הינן חיוניות שכן פעילות של מגע דיאלוגי או אף פעילויות-משימה משותפות עלולות לגרום נזק אם אינן מנוהלות ומונחות בקפידה מקצועית.

אנו ממליצים לכן שמשרד החינוך ייזום שיתופי פעולה עם אירגונים המתמחים בנושאי החיים המשותפים על מנת שיבצעו את הפעולות הבאות:

1. מפגשי דיאלוג עם תלמידים, עם מורים, עם מנהלים ועם שאר עובדי חינוך יהודים וערבים באמצעות מנחים שהוכשרו לכך במיוחד;
2. הכשרת מורים בהנחיית קבוצות-דיאלוג וביצוע פעילויות חוץ-קוריקולריות נוספות בביה"ס ובקהילה;
3. הכנת חומרי למידה ופעילויות הנוגעים לנושא החינוך לחיים משותפים;
4. פיתוח דגמים של פעילויות העשויות לשמש את החינוך לחיים משותפים בביה"ס;
5. עידוד לימוד השפה והתרבות הערבית בבתי"ס במגזר היהודי.

סוף דבר

החינוך לחיים משותפים הוא בנפשה של החברה בישראל. הניכור, הגזענות, הייחוסים השליליים, ביטויי האיבה והחשדנות ההדדיים מעידים על שסעים חמורים במערכת היחסים שבין היהודים לערבים בישראל. אין ספק בליבנו שהחינוך לחיים משותפים בין הערבים ליהודים הינו הכרח ממשי כדי שיתפתחו הבנה הדדית, דיאלוג שיוויוני, אמפתיה, וכבוד הדדי בין הצדדים. ברי לנו שכדי שהחינוך לחיים משותפים ישיג את מטרותיו עליו להתבסס על מדיניות מערכתית מקיפה באחריות משרד החינוך. מדיניות זו מתבססת על שלושה מרכיבים עיקריים: תוכניות חינוך לשותפות בבתי"ס ובשיתוף עם המגזר האזרחי, הכשרת עובדי החינוך, והכנת חומרים רלוונטיים ונגישים. אין הכוונה במדיניות המומלצת כאן לפרוייקט חד-פעמי ואף לא למקצוע לימודי נפרד אלא לעיסוק בנושא במשך כל 12 שנות הלימוד בביה"ס תוך עיגונו במקצוע האזרחות על שלוחותיו, שילובו במקצועות לימוד נוספים, ועיסוק בו כמפגשים בין תלמידי שני המגזרים במסגרת חוץ-בית-ספריות. יש השתמעויות לא מעטות מן המדיניות המוצעת בנושאי תקציב, אירגון, פיקוח וכד' שהם חיוניים להצלחת התוכנית.

נספח א'

Executive Summary

1. In August 2008, Prof. Yuli Tamir, Israel's Minister of Education, appointed a public committee to define the state policy in the field of education for a shared life for Arabs and Jews. The committee was appointed in the wake of data indicating a growing level of alienation and animosity between the Jewish and Arab populations, as well as mutual fear, de-legitimization and mistrust. These feelings and opinions have an impact on the students in the education system.
2. Although previous Ministry of Education committees have drafted policy papers in the field of education on co-existence, tolerance and peace, there is no policy today that is effectively implemented in the education system as a whole. In the north and central regions there are active "islands" of educational activities oriented toward a shared life; also, there are ongoing encounters between Arab and Jewish youngsters which are organized by various NGOs. Still, these islands of activities do not constitute continents.
3. The committee's work was guided by the premise that education toward a shared life that becomes an important and integral and continuous part of the school curriculum and activities, at all ages K-12, may change the mutual negative opinions and beliefs. Thus, it can contribute to a shared life based on a tolerant, equity, and democratic foundation. The purpose of the present report, is to formulate the mandated policy in this field.

The concept of a partnership

4. As defined by the committee, the concept of partnership entails several complementary meanings including equality among partners; mutual respect and legitimacy; acceptance of the national and cultural right of existence of the partners; maintaining constructive and equitable relations based on a sensitive, empathetic dialogue; a sense of joint accountability; and striving toward a common peace. Notably, this construct, as defined by the committee, is not foreign to the State of Israel. The goals defined by the committee are well-grounded in declarations, conventions, and proposals published over the years in Israel by the Ministry of Education, among others, and worldwide.

The Vision and the goals

5. Based on this conception of partnership, a vision for education toward a shared life was formulated as follows: To establish a foundation of equal rights and opportunities; assimilate common values of liberty, equity, individual rights, and collective identity through mutual respect and acceptance.
6. The committee defined the following recommended goals for a shared life policy:
 - Cultivate essential democratic values of social justice and equality, especially with regard to social minorities;
 - Impart skills and orientation toward critical reasoning, openness, attentiveness, and tolerance by applying these skills to a Jewish-Arab partnership;
 - Develop the partners' ability to maintain a dialogue;

- Foster each partner's individual and collective identity;
- Develop mutual empathy;
- Reduce stereotypes and prejudice;
- Develop trust and positive attitudes toward each other;
- Accept the other's culture, society, history, beliefs, heritage, and language;
- Accept the other's collective narrative by affording it respect and legitimacy.

The Recommended Policy

7. The recommended policy derives from the above goals. The main points of the policy are:
 - The Ministry of Education is in charge of promoting education toward a shared life in collaboration with local governments, the civil society and business sectors, and other government ministries.
 - Education toward a shared Jewish-Arab life should be anchored as an obligatory topic in one subject matter area (civics). There should be additional components that can be chosen by each school as it sees fit.
 - Education toward a shared life should be imparted continuously, from kindergarten to 12th grade.
 - Education toward a shared life should take place in three circles: knowledge; school culture; and individual and group experiences.
 - Education toward a shared life should be grounded in school subjects: Homeland, social studies and civics in elementary school, and civics in junior and senior high school. Furthermore, education toward a shared life should be integrated into other relevant school subjects, especially history, literature, geography, and sociology.
 - Education toward a shared life studies should have a required core embedded in the above subjects, and elective activities conducted at the discretion of each school.
 - Encounters between Jews and Arabs, whether face-to-face or virtual encounters through other media, constitute an essential component in education toward a shared life, provided that such encounters are sustained over time and under professional supervision.
 - For Jews, education toward a shared life should include Arab culture and language studies.
 - The Ministry of Education should assume responsibility for training teachers, principals, and other educators in this field. The Ministry should promote the integration of Arab teachers in Jewish schools, and of Jewish teachers in Arab schools, and should initiate the establishment of joint Arab-Jewish schools. The Ministry should take steps to develop rich age- and sector-appropriate learning materials that are accessible online and at local Teacher's centers.
 - Implementation of education toward a shared life should be accompanied by periodic monitoring.

Training and key contents

- Education toward a shared life should strive to develop pupils' general capabilities, tendencies and skills including reflective and critical reasoning, tolerance, ethnic-empathy, and conflict resolution. These are the critical foundations for the development of specific knowledge, opinions, orientations, and behaviors relevant to a shared life.
- Education toward a shared life should strive to impart to pupils knowledge in the fields of citizenship, democracy, civil and individual rights, majority-minority relations, and an awareness of the psychology of Arab-Jewish relationships, including concepts such as stereotypes, prejudice, negative emotions; as well as culture, the structure of the two societies and their traditions and their respective histories l.

Educational principles

8. Policy implementation is based on a series of educational principles. The major principles are listed below.
 - Education toward a shared life should be continuous and begin in early childhood and continue until 12th grade.
 - Education toward a shared life should be differentially adapted to different age groups and to both sectors.
 - Education toward a shared life should be grounded in a mandatory core within citizenship studies, and integrated in additional subjects such as literature and history. In addition to this core, additional options for study and experiences should be available for selection by each school.
 - Education toward a shared life should employ diverse methods and multiple means, should be multi-disciplinary, open to new ideas, relevant, experiential, and have a community orientation.

From vision to practice: recommendations for implementation

9. Key recommendations for implementation:
 - Appointment of a national officers at the Pedagogical secretariat and of regional offices in charge of education toward a shared life;
 - Establish a team to implement the committee's recommendation through representatives of the Pedagogical Secretariat, the Pedagogical Director, and the Society and Youth Director;
 - Establish a specific annual budgetary item of at least NIS 10 M;
 - Advocacy activities conducted through national and regional executive bodies, and kick-start meetings with school principals nationwide;
 - Establish working methods for collaboration with the Center of Local Governments and local educational department directors;
 - Conferences of teacher educators where the topic and its implementation will be promoted;
 - Conferences of pupils' committees;
 - Professional development of principals on this topic;
 - Appointment of school officers in charge of the topic;

- Professional development on this topic for teachers, counselors, kindergarten teachers, and supervisors;
- Establish website as a repository of a rich collection of information on the topic;
- Develop principles of collaboration with NGOs and the business sector, in their relevant areas of expertise, in compliance with the principles stated in this report;
- The committee's recommendations should be drafted as a Ministry General Director Circular;
- Establish an accessible database of joint programs and plans for encounters between Arabs and Jews;

Training the educators

10. Training teachers to accept the principles of education toward a shared life is of upmost importance. Only methodical and in-depth training will affect their attitudes and their work with the pupils in creating an atmosphere that fosters partnership.
 - Today, education toward a shared life is not part of the teachers' certification curricula of colleges and universities. Education toward a shared life should become part of the core of mandatory studies in their curricula, at a scope that is appropriate to each relevant subject but not less than 2 annual hours. In our opinion, training should be included in the broader cluster of civics studies training programs.
 - Education toward a shared life should be represented in educators' training programs on three levels: cognitive, emotional, and behavioral.
 - We distinguish between three groups of educators: school principals, teachers in the education system; students of education in general and teaching trainees, specializing in civics, in particular.

Connections with NGOs involved in education toward a shared life

11. The basic assumption of democracy is that the involvement of NGOs in the education system is an essential element in a democracy, and therefore we recommend cooperation between the Ministry of Education and the NGOs that work in the field of education toward a shared life –
 - Based on an appreciation that some activities are essential for education toward a shared life, several NGOs have developed expertise in these fields;
 - While there should be a clear division of labor between the Ministry and the NGOs, the Ministry of Education will still be responsible for policy-making;
 - The Ministry of Education should define criteria for NGO activities in the education system;
 - The Ministry of Education is responsible for regulating and supervising a continuous fruitful dialogue with the NGOs.

נספח ב'

מודלים של שיטות חוץ בית ספריות לחינוך לחיים משותפים דרך מפגשים בין יהודים לערבים

המסמך הנ"ל סוקר את פעילות ההפגשה היהודית-ערבית בישראל הנערכת על ידי עמותות וארגונים חוץ בית ספריים. המסמך נפתח במתן רקע- מידע על המאפיינים הבסיסיים של פעילות ההפגשה היהודית ערבית בישראל, ומתאר בקצרה ממצאים עיקריים לגבי תוצאות פעילות המפגש. חלקו העיקרי של המסמך עורך מיפוי מושגי של מודלים להפגשה יהודית-ערבית הפועלים בישראל, על יתרונותיהם וחסרונותיהם. לבסוף מובאות ההמלצות הנובעות ממיפוי זה, לגבי מקומם של ארגונים חוץ בית ספריים העורכים מפגשים בין ערבים ליהודים, בחינוך לחיים משותפים.

רקע כללי על תוכניות הפגשה יהודית-ערבית

תוכניות ההפגשה היהודית-ערבית החלו בצורתם הנוכחית באמצע שנות ה-1980. אחד הגורמים לכך היה סדרת סקרים של מינה צמח. אשר הצביעו על עמדות שליליות הדדיות של יהודים וערבים (Maoz, 2000a¹⁴). המפגש האופייני כולל 5-15 משתתפים מכל קבוצה (מספר שווה), בהנחיית מנחה יהודי ומנחה ערבי ונערך במוסדות חינוכיים ומרכזים קהילתיים. מפגשים כוללים דיאלוג (פוליטי, בין-אישי), פעילויות חברתיות, ופעילות משותפת בתחומים שונים (אמנות, יצירה, סביבה, מדע, תיאטרון, וכו'). באופן כללי ניתן להגדיר את מטרות המפגש כלשפר יחסים בין קבוצתיים, לחנך לחיים משותפים, לדמוקרטיה, לצדק חברתי ולשוויון זכויות, ולהפחית דעות קדומות. מדי שנה נערכות כ-150-180 תוכניות מפגש. בסדרת סקרים שנערכה עם מדגמים מייצגים של האוכלוסייה היהודית בישראל עולה כי 15% מאוכלוסייה זו מדווחים כי השתתפו במפגש מתוכנן יהודי-ערבי במהלך חייהם (Maoz, in press¹⁵).

תוצאות המפגש

במרבית המחקרים בנושא נמצאו שינויים בטווח הקצר בעמדות, תפיסות ודימויים הדדיים (לכוון החיובי יותר) כתוצאה מהשתתפות במפגשים. עם זאת, השינויים לטווח ארוך כתוצאה מהשתתפות הם במפגשים הם מזעריים עד אפסיים. כמו כן, נמצא כי השינויים בעקבות המפגש הם בעיקר בעמדות ותפיסות יותר פריפריאליות ופחות בעמדות מרכזיות לגבי היחסים בין הצדדים (סלומון¹⁶, 2004, 2006) (ראו מסמך מצורף מפורט יותר המסכם את הממצאים המחקריים העיקריים לגבי מפגשי יהודים-ערבים בישראל).

Maoz, I. (2000a). Power Relations in Intergroup Encounters: A Case Study of Jewish-Arab Encounters in Israel. *International Journal of Intercultural Relations*, 24, 259-277

Maoz, I. (in press). Educating for peace through planned encounters between Arabs and Jews in Israel: A reappraisal of effectiveness. In G. Salomon & E. Cairns (Eds.), *Handbook of Peace Education*. New Jersey: Lawrence Erlbaum

Salomon, G. (2006). Does peace education really make a difference? *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 12(1), 37-48. Salomon, G. (2004). Does peace education make a difference

מודלים של הפגשת תלמידים ערבים-יהודים

מוצג כאן מיפוי מושגי המגדיר חמישה מודלים מרכזיים של חינוך לחיים משותפים דרך מפגשים מתוכננים בין יהודים וערבים שמופעלים על ידי עמותות בישראל. יידונו מטרותיהם של כל אחד מהמודלים הללו. כמו כן יידונו הזדמנויות והמגבלות הקשורים לכל אחד מהמודלים של חינוך לחיים משותפים.

1. מודל השערת המגע

המטרות המרכזיות של מודל זה הן לקדם היכרות הדדית, לבנות שותפות, חברויות, ולהפחית סטריאוטיפים. מודל זה שם דגש על דמיון ("כולנו בני אדם", "שלום-סלאם"), יצירת קשרים, זהות-על משותפת, ותחושה של "ביחד", מדגיש אינטראקציה ויחסים בין אישיים ומנהגים משותפים. מודל זה, המבוסס על תיאוריות מרכזיות פסיכולוגיות-חברתיות, היה הדומיננטי והיחיד בתחילת עידן המפגשים היהודים-ערבים בישראל, בשנות ה-1980 (Maoz, 2004¹⁷). גם כיום זהו עדיין מודל דומיננטי של מפגש.

דוגמה לארגונים בהם מופעל מודל השערת המגע: בית הגפן, עמותת ניסן, מוזאיקה, פרויקט "מרקם" בגליל.

ניתן למנות את היתרונות המרכזיים הבאים למודל השערת המגע:

- מודל זה מדגיש את המשותף בין חברי שתי הקבוצות ואת הרובד האנושי ("כולנו בני אדם") ועל ידי כך יכול לתרום לשיפור תפיסות הדדיות ויחסים בין הקבוצות.

- מודל השערת המגע מתאים לתחילת הדרך (מפגשים ראשוניים עם בני העם השני), מתאים לילדים צעירים, ומתאים למשתתפים שאינם מוכנים לעסוק בנושאים יותר בעייתיים ו/או פוליטיים מאחר והוא מבוסס על עקרונות שהם ברוב המקרים בתחום הקונצנזוס, אינם פוליטיים, ויחסית "קלים לעיכול". מאותן סיבות, המודל של השערת המגע יכול לפנות לקהלי מטרה אשר בדרך כלל ימנעו מלהשתתף בפרויקטים של הפגשה (למשל בגלל דעות פוליטיות).

עם זאת יש למודל של השערת המגע גם מספר חסרונות מרכזיים:

- מודל השערת המגע מתעלם מאלמנטים של סכסוך ויחסי כוח אשר מהותיים ליחסים בין הקבוצות

- כך, מודל השערת המגע, לעתים קרובות אינו עונה על הצרכים של חברי הקבוצות לדון ביחסי יהודים ערבים, בפוליטיקה, ובאפליה.

2. פרויקטים משותפים

מודל זה מבוסס על ההנחה כי עבודה על משימה משותפת שמכוונת להשגת מטרת על הרלוונטית לשני הצדדים תקרב בין הצדדים ותיצור זהות-על משותפת. המודל של פרויקטים משותפים מופעל עם אוכלוסיות שונות של תלמידים, ומורים. המודל כולל פרויקטים

in the context of an intractable conflict? *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 10(3), 257-274.

¹⁷ Maoz, I. (2004). Coexistence is in the eye of the beholder: evaluating intergroup encounter interventions between Jews and Arabs in Israel. *Journal of Social Issues*, 60(3), 403-418

ממשותפים קצרי טווח שבמסגרתם נערכת עבודה על משימה חד פעמית, ופרויקטים משותפים ארוכי טווח שבמסגרתם נערך תהליך מתמשך של עבודה קבוצתית משותפת. דוגמאות לנושאים בהם עוסקים פרויקטים משותפים: יצירות אמנות, נגינה, תיאטרון, קולנוע, מקהלות, קרקס, שיפור סביבתי, עבודות חקר משולבות, מועדוני כדורגל, בניית תוכניות לימודים משותפות. **דוגמאות לתוכניות על פי מודל זה:** ילדי השלום (תיאטרון), לינק (סביבה), מקהלות קרן אברהם.

- ניתן למנות את היתרונות העיקריים הבאים למודל של פרויקטים משותפים:
- המודל של פרויקטים משותפים מתאים לאוכלוסיות שונות כולל ילדים וכולל אנשים שנרתעים בדרך כלל מהעיסוק ביחסים בין יהודים וערבים
- המודל מדגים (במידה והפעילות מצליחה) את המטרה אליה הוא שואף (שיתוף פעולה, שיפור יחסים)
- מפגש הנערך לפי מודל זה יכול להניב תוצר קונקרטי משותף עם זאת, המודל של פרויקטים משותפים מאופיין גם במספר דילמות ומגבלות מרכזיות:
- בהרבה מקרים הפרויקט המשותף אינו רלוונטי לשתי הקבוצות באותה מידה והמטרה המשותפת אשר הוגדרה מראש אינה באמת משותפת. במצב כזה יכולה להיווצר התנגדות או פאסיביות של הקבוצה הפחות מעורבת בעבודה על הפרויקט ותסכול של הקבוצה היותר מעורבת ולהוביל לחיזוק דימויים שליליים הדדיים (כגון "יהודים הם שתלטנים", "ערבים הם פאסיביים")
- חוסר הצלחה בביצוע משימה משותפת יכול להוביל לראיה אף פסימית יותר של היחסים בין הקבוצות בעקבות ההשתתפות בפרויקט.

3. **מודלים עיוניים העוסקים בסוגיות הקשורות לחיים משותפים**

במודלים אלו ישנו מרכיב דומיננטי של לימוד או עיסוק בנושאים עיוניים הרלבנטיים לחינוך לחיים משותפים כגון דמוקרטיה, זכויות אדם, שוויון, הומניזם, אזרחות משותפת, סובלנות, ורב-תרבותיות. מודלים אלו הכוללים למידה, דיון ועיבוד של נושאים אלו ובחלק מהמקרים גם בנייה של חומרי למידה. מודלים עיוניים העוסקים בסוגיות הקשורות לחיים משותפים פועלים בישראל מאז סוף שנות ה-1980 ומהווים חלק משמעותי מהחינוך לחיים משותפים, עם זאת, מודלים אלו אינם כוללים בהכרח מרכיב דומיננטי של מפגש.

דוגמאות לארגונים המפעילים מודלים כאלו של חינוך לחיים משותפים: מדרשת אדם, מרחבים, מרכז גילה באוניברסיטה העברית, מט"ח, הליגה נגד השמצה – עולם של שונות, אוניברסיטת בר-אילן,

היתרונות של המודלים העיוניים הם בכך שמודלים אלו נותנים בסיס עיוני שיטתי לעיסוק בנושא של חיים משותפים, ומעבירים מסרים אוניברסאליים בנושא המחזקים ומעמיקים את המסרים הלוקאליים.

חסרונות – עם זאת, המודלים העיוניים לעיתים לא כוללים במידה מספקת את המרכיב החוויתי של המפגש. כמו כן, מודלים אלו מתאימים לאוכלוסיות ספציפיות של תלמידים (ומורים) המתעניינים, רוצים ומסוגלים להעמיק בנושאים הנידונים.

4. מודלים מעמתיים

המודלים המעמתיים מאופיינים בכך שהם מדגישים את הסכסוך והא-סימטריה בין הצדדים, וכך שהם מתמקדים בזהויות קבוצתיות ולאומיות (ולא בזהויות אישיות) ובאינטראקציות על בסיס בין קבוצתי (ופחות באינטראקציות על הבסיס הבין אישי) (Halabi & Sonnenschein¹⁸). המודלים המעמתיים שואפים להוביל לשינוי חברתי על ידי העלאת מודעות שתי הקבוצות ליחסים הא-סימטריים בין יהודים לערבים בישראל. מודלים אלו עלו בתחילת שנות ה-1990 מיוזמתם של מנחים ומשתתפים ערבים (שהצטרפו אליהם עמיתים יהודים). אשר חשו שמודל השערת המגע אינו עונה על הצרכים שלהם – של התמודדות עם החיים בסכסוך, עיסוק בסוגיות של אפליה ושל זהות לאומית פלסטינית (Maoz, 192004).

דוגמאות לארגונים הפועלים לפי המודל המעמתי: המודל המעמתי פותח ומופעל באופן הבולט ביותר בבית הספר לשלום בנווה שלום. מודל זה בא לידי ביטוי גם בפרויקט "פנים מול פנים" של המרכז היהודי-ערבי בגבעת חביבה.
למודל מעמתי מספר יתרונות עיקריים:

- המודל המעמתי עוסק ישירות בסכסוך וביחסים הלא סימטריים בין יהודים לערבים ובכך נותן מענה לצרכים של משתתפים ומנחים ערבים ושל חלק מהמשתתפים והמנחים היהודים.
- המודל המעמתי יכול לתרום להעצמה של משתתפים ומנחים ערבים.
- המודל המעמתי יכול לתרום העלאת המודעות של יהודים לבעייתיות של היחסים בין הקבוצות עם זאת למודל המעמתי ישנם גם מספר חסרונות מרכזיים:
- מפגש המתנהל לפי עקרונות המודל המעמתי יכול ליצור אפקט של הרחקה אצל יהודים.
- המודל המעמתי עלול ליצור הקצנה אצל שתי הקבוצות.
- המודל המעמתי עלול ליצור חוסר אמון של משתתפים יהודים במנחים, ובעצם הרעיון של המפגש היהודי-ערבי.

5. המודל הנרטיבי

המודל הנרטיבי או מודל "סיפורי החיים" עלה בסוף שנות ה-1990 ומבוסס על גישות נרטיביות למחקר ולהתערבות ועל גישות של סיפור סיפורים (Bar-on, 2006;²⁰). מודל זה משתמש בשיטות כמו סיפור סיפורים כדי ליצור היכרות עם הנרטיב של האחר. המודל הנרטיבי משלב אינטראקציה בין אישית ובין קבוצתית ועוסק בזהויות אישיות, משפחתיות ולאומיות דרך הסיפורים המסופרים²¹

ארגונים ופרויקטים הפועלים לפי המודל הנרטיבי: PRIME, סדנאות מפגש באוניברסיטת בן גוריון, דוד ילין (ד"ר תמר ורטה ועבד יונס), מכללת תל-חי, פרויקט "מארג"

¹⁸ Halabi, R. & Sonnenschein, N. (2004). The Jewish-Palestinian encounter in a time of crisis. *Journal of Social Issues*, 60 (2), 375-387.

¹⁹ Maoz, I. (2004). Coexistence is in the eye if the beholder: evaluating intergroup encounter interventions between Jews and Arabs in Israel. *Journal of Social Issues*, 60(3), 403-418

²⁰ Bar-On, D. (2006). *Tell Your Life Story: Creating Dialogue Among Jews and Germans, Israelis and Palestinians*. Central European University Press. ,

למודל הנרטיבי מספר יתרונות מרכזיים:

- סיפורים אישיים, גם כשהם בנושאים פוליטיים יותר אפקטיביים ביצירת אמפטיה
 - המודלים הנרטיבים מחזקים את ראיית האחר כאדם ללא שהם מתעלמים מההקשר של סכסוך א-סימטרי
 - המודלים הנרטיבים תורמים להגברת המודעות לסיפור האישי ולסיפור הבין-דורי בתוך כל קבוצה.
- עם זאת, למודל הנרטיבי ישנן גם מספר דילמות ומגבלות עיקריים:
- לא תמיד ניתן לשמור על האותנטיות של הסיפורים המסופרים במסגרת המפגש.
 - לעיתים גם עולים במסגרת המפגש המבוסס על המודל הנרטיבי סיפורים הפוגעים בקבוצה השנייה

מודלים של חינוך לחיים משותפים באמצעות מפגשי דיאלוג

מהסקירה שהוצגה פה, נובעות ההמלצות הבאות לגבי מקומם של ארגונים חוץ-בית ספריים בחינוך לחיים משותפים יהודים-ערבים:

- רוב המודלים שנסקרו כאן מספקים את המרכיב החוויתי של המפגש היהודי-ערבי שהוא משמעותי והכרחי בחינוך לחיים משותפים. לאור כך חשוב להסדיר שיתוף פעולה בין מערכת החינוך לארגונים, כאשר הארגונים מספקים את האלמנט החוויתי של המפגש או הכשרה להנחיית מפגש.
- לאור השוני הברור באופיים של המודלים השונים להפגשה, ברור כי הבחירה של בתי ספר לעבוד עם ארגונים וגופים חוץ בית ספריים צריכה להיות מבוססת על מידע מלא ועדכני על אופי הפעילות שהארגון מציע ועל בחינה של מידת ההתאמה של פעילות זו למטרות התוכנית החינוכית של בית הספר ולאוכלוסיית התלמידים.
- חשוב לציין כי במקרים רבים, תוכניות חוץ בית-ספריות לחינוך משותפים דרך מפגש לא פועלות לפי מודל "טהור" אלא לפי גישות אקלקטיות המשלבות בין מודלים שונים. אולם גם במקרים אלו, עדיין רלבנטי לבדוק מהו המודל הדומיננטי המנחה פעילות או תוכנית מסוימת.
- בד בבד נדרשת שקיפות גבוהה יותר של ארגונים העוסקים בהפגשה לגבי למודל לפיו הם פועלים, סוג ואופי הפעילות שהם מציעים, ולגבי מידת האפקטיביות המוכחת של הפעילות שלהם.

נספח ג'

סיכומים של ממצאי מחקרים רלוונטיים לנושא של חינוך לחיים משותפים יהודים-ערבים

סיכום זה יציג ממצאי מחקרים נבחרים²² בשלושה נושאים הרלוונטיים לנושא של חינוך לחיים משותפים יהודים-ערבים : (1) הרקע - ממצאים לגבי עמדות ותפיסות בני נוער יהודים וערבים בנושא היחסים בין שתי הקבוצות ובנושאי חיים משותפים ושלו. (2) התהליך - ממצאים בנוגע לתהליכים ופרדיגמות של הפגשה יהודית-ערבית שמטרתה חינוך לחיים משותפים. (3) התוצאה - ממצאים לגבי ההשפעות של פעילויות חינוך לחיים משותפים באמצעות מפגש על משתתפיהם. כל אחד משלושת החלקים שלעיל יכול כלול בסיומו גם סיכום המציג את עיקר המסקנות הרלוונטיות לנושא של חינוך לחיים משותפים. לבסוף מובא גם סיכום כללי של המסקנות העולות מהממצאים לגבי חינוך לחיים משותפים

(1) הרקע - ממצאים לגבי עמדות ותפיסות בני נוער יהודים וערבים בנושא היחסים בין שתי הקבוצות

עמדות של יהודים כלפי ערבים: על פי מחקריהם של פרופסור דניאל בר-טל ופרופסור יונה טייכמן, אוניברסיטת תל-אביב²³:

דניאל בר-טל ויונה טייכמן ערכו יותר מ-20 מחקרים בשנות התשעים ועד מחצית שנות ה-2000 לגבי תפיסות של יהודים כלפי ערבים.

להלן סיכום של ממצאים עיקריים הרלבנטיים לנושא של חינוך לחיים משותפים.

1. החברה היהודית בישראל מאופיינת בסטריאוטיפים תרבותיים שליליים כלפי ערבים, כולל דה-לגיטימציה, שמועברים בערוצים חברתיים שונים כמו תקשורת המונים, משפחה, ואף בגני ילדים.
2. בספרי הלימוד מופיעים לרוב סטריאוטיפים שליליים של הערבים.
3. ילדים קטנים מאוד רוכשים סטריאוטיפים שליליים, כולל תוויות דה-לגיטימציה של הערבים והם הופכים לחלק בלתי נפרד מהרפרטואר הפסיכולוגי של הדור הצעיר. הם מפנימים רפרטואר זה והוא הופך לבסיס הראשוני של ראית העולם שלהם.
4. רק במרוצת הזמן מתחילים לפחות חלק מהילדים והמתבגרים לרכוש אמונות אלטרנטיביות על ערבים בסביבה החברתית בה הם גדלים. האמונות החדשות מחליפות את התפיסות הראשוניות המוקדמות. כך נוצרים הבדלים בין קבוצות שונות בחברה היהודית על בסיס דעות פוליטיות, תפיסות דתיות, והתנסויות אישיות שונות.

²² הסיכום מבוסס על נתונים שנאספו במסגרת פרויקט PEACH (PEACE EDUCATION ADVISORY CLEARING HOUSE) המנוהל על ידי גבי סלומון במרכז לחינוך לשלום באוניברסיטת חיפה

²³ Bar-Tal, D., & Teichman Y. (2005). *Stereotypes and prejudice in conflict: Representations of Arabs in Israeli Jewish society*. Cambridge: Cambridge University Press.
בר-טל, ד. (1999) הסכסוך הערבי-ישראלי כבלתי-נשלט והשתקפותו בספרי הלימוד הישראליים. *מגמות*, 39(4), 445-491.

5. שוב עם זאת לדעת, שגם לאחר רכישת אמונות ייצוג ערבי מתונות ואף אנושיות, הרפרטואר השלילי שנרכש בגיל צעיר מאוחסן במח וממשיך להשפיע באופן לא מודע ואוטומטי על התנהגותם של אנשים. פירוש הדבר הוא שהתפיסה האנטי ערבית חדורה היטב אצל יהודים-ישראלים, ובאה לידי ביטוי באופן ישיר ועקיף. בכל מקרה תפיסות שליליות אלו של ערבים משפיעות במידה רבה על גישתה של החברה היהודית-ישראלית כלפי הערבים, על האמון בהם, ועל ההתנהגות כלפיהם.

מסקנה: חינוך לחיים משותפים צריך להתחיל בגיל צעיר מאד --- בגיל הרך.

עמדות של ערבים כלפי יהודים: על פי מחקרה של פרופ' שפרה שגיא, אוניברסיטת בן-גוריון

סדרה של מחקרים הנערכים בשלוש השנים האחרונות מצביעה על התגברות מגמות של הפרדה בקרב נוער ערבי-ישראלי מהחברה ההגמונית יהודית (איילון ושגיא, 2008²⁴). השוואות שנערכו לפי קהילה דתית ומין מצביעות על הבדלים גדולים לפי מאפיינים אלה - המוסלמים נטו לנקוט בהפרדה ברמות גבוהות יותר מנוצרים (46% בקרב הנוצרים לעומת 69% בקרב המוסלמים) ובנות נטו לנקוט בהפרדה יותר מבנים (41% בקרב הבנים לעומת 74% בקרב הבנות). ממצא נוסף הוא כי רוב בני הנוער הערבי-ישראלי (73%) נוטים לדחות את הלגיטימיות של הנרטיב הישראלי-יהודי ולעומת זאת מקבלים את הנרטיב הפלסטיני כלגיטימי. רק מיעוט קטן אך משמעותי, 12-15%, נטה לקבל הנרטיב הישראלי-יהודי כלגיטימי.

סיכום: מחקרים הבודקים עמדות יהודים וערבים בישראל אלו כלפי אלו (פרופ' דניאל בר-טל חקר עמדות יהודים כלפי ערבים ופרופ' שפרה שגיא חקרה עמדות ערבים כלפי יהודים) מורים שכבר מגיל צעיר מאופיינות שתי הקבוצות בדימויים שליליים הדדיים ובדה-לגיטימציה של הקבוצה השנייה. עמדות אלו נמצאו כמשפיעות על התנהגות יהודים וערבים זה כלפי זה ועל איכות היחסים בין הצדדים. ממצאים אלו מדגישים את החשיבות של החינוך לחיים משותפים יהודים-ערבים כבר מגיל צעיר, במסגרת התכנים המועברים במערכת החינוך.

(2) התהליך - ממצאים בנוגע לתהליכים ופרדיגמות של הפגשה יהודית-ערבית שמטרתה חינוך לחיים משותפים

הגישה של סיפורי חיים להפגשה יהודית-ערבית: על פי מחקריו של פרופ' דן בר-און (ז"ל), אוניברסיטת בן-גוריון.

1. באוניברסיטת בן גוריון בנגב פיתח פרופ' דן בר-און, ביחד עם עמיתים, סדרה של סדנאות יהודיות-ערביות המבוססת על המתודה של סיפורי חיים בשנים 2000-2006. בסדנאות אלו המשתתפים ראינו אדם ההורים ומדור הסבים שלהם. ראיונות אלו הוצגו במהלך הסדנא כך למשל, משתתף יהודי מספר בסדנא את סיפור חייה של סבתו אשר עברה את השואה

²⁴ איילון, א. ושגיא, ש. (2008). דפוסי תרבות בקרב מתבגרים פלסטינים אזרחי ישראל-ההיבט המגדרי. סוגיות חברתיות בישראל, כרך 5.

ומשתתפת ערביה מספרת את סיפור חייו של סבא שלה אשר חווה את הנכבה ב-1948. הממצאים מצביעים על האפקטיביות של גישת סיפורי החיים בהגברת האמפטיה לחברי הקבוצה השנייה וביצירת הבנה מורכבת יותר של מציאות הסכסוך.²⁵

2. בסדרת מחקרים שערך פרופ' דן בר-און ביחד עם פרופ' יפעת מעוז ועם עמיתים אחרים²⁶ וכן במחקרו של ד"ר צבי בקרמן בנושא²⁷ נמצא כי במהלך המפגש באים לידי ביטוי הן דפוסים קונסטרוקטיביים והן דפוסים הרסניים של אינטראקציה בין יהודים לערבים המשקפים ברמת המיקרו של המפגש את רמת המאקרו של היחסים בין יהודים וערבים בישראל. הדפוסים הקונסטרוקטיביים כוללים הגברת האמפטיה לאחר, הבנת מורכבות הזהות של העצמי והאחר וקבלה של חלקים חיוביים ושלילים בזהות של העצמי והאחר. הדפוסים ההרסניים כוללים השתלטות-על והשתקה של הצד האחר, חוסר רצון להתייחס לטענות ולנקודת המבט של האחר ואלימות מילולית כלפי האחר.

3.

סיכום: 1. פעילויות הפגשה יהודיות-ערביות המבוססות על מתודת סיפורי החיים (בר-און, 2006)²⁸ נמצאו יעילות לקירוב בין הצדדים, לעירור אמפטיה הדדית, ולחינוך לחיים משותפים. 2. המפגש בפני עצמו אינו מספיק – מחקרים מוצאים שמפגשים יכולים לכלול תהליכים מוצלחים אך גם הרסניים בין הצדדים²⁹. לכן – יש להקפיד על עבודה עם ארגונים ומנחים מקצועיים בתחום של חינוך לחיים משותפים, המודעים למתחים שיכולים להתעורר בתהליך ההפגשה היהודית-ערבית ויודעים כיצד ואף מעוניינים להתמודד עם תהליכים אלו.

(3) התוצאה - ממצאים לגבי ההשפעות של פעילויות חינוך לחיים משותפים באמצעות מפגש על משתתפיהם

השפעות המפגש היהודי-ערבי: על פי מחקרה של פרופ' יפעת מעוז, האוניברסיטה העברית

- במחקרים שערכה פרופ' מעוז על אפקטים של השתתפות במפגשים בין יהודים וערבים נמצא כי מייד לאחר המפגש הן יהודים והן ערבים מבטאים עמדות ותפיסות יותר חיוביות

²⁵ Bar, On, D. & Kassem, F. (2004). Storytelling as a Way to Work through Intractable Conflicts: The German-Jewish Experience and Its Relevance to the Palestinian-Israeli Context. *Journal of Social Issues*, 60 (2) 289-306.

²⁶ Maoz, I., Steinberg, S., Bar-On, D. & Fakhereldeen, M. (2002) The Dialogue between the "Self" and the "Other": A Process Analysis of Palestinian-Jewish Encounters in Israel. *Human Relations*, 55, 931-962

Maoz, I., Bar-On, D., Bekerman, Z., and Jaber-Massarawa, S. (2004). Learning about 'good enough' through 'bad enough': A story of a planned dialogue between Israeli Jews and Palestinians. *Human Relations*, 57 (9), 1075-1101

²⁷ Bekerman, Z. (2000). Dialogic directions: Conflicts in Israeli/Palestinian education for peace. *Intercultural Education*, 11, 41-51.

Bekerman, Z. (2002). The discourse of nation and culture: Its impact on Palestinian-Jewish encounters in Israel. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 8, 259-276.

²⁸ Bar-On, D. (2006). *Tell Your Life Story: Creating Dialogue Among Jews and Germans, Israelis and Palestinians*. Central European University Press. ,

²⁹ Maoz, I., Bar-On, D. & Yikya, S. (2007). "They understand only force": A critical examination of the eruption of verbal violence in a Jewish-Palestinian dialogue. *Peace and Conflict Studies*, 14(2), 27-48

באופן משמעותי כלפי הקבוצה האחרת (בהשוואה לעמדות ולתפיסות שביטאו לפני ההשתתפות במפגש)

בסדרת סקרי דעת קהל שערכה יפעת מעוז³⁰ על מדגמים מייצגים של הציבור היהודי-ישראלי (2002, 2003, 2005) נמצא כי כ-16% מהמשיבים היהודים הישראלים מדווחים כי השתתפו במהלך חייהם במפגש מתוכנן בין יהודים לערבים. המשתתפים במפגשים אלו ברובם חילוניים (עם ייצוג מגוון יחסית למוצאים עדתיים, עמדות פוליטיות ורמות השכלה והכנסה שונות). נמצא גם כי משתתפי המפגש מאופיינים בעמדות חיוביות יותר כלפי הצד השני בהשוואה לאלו שלא השתתפו במפגש.

השפעות המפגש היהודי-ערבי ולקחים מרכזיים בנוגע לפעילות ההפגשה : על פי מחקריו של פרופ' גבי סלומון, ביחד עם ד"ר חגי קופרמינץ ועמיתי המרכז לחקר החינוך לשלום באוניברסיטת

חיפה³¹

להלן עיקרי הממצאים שעלו מסדרה של מחקרים :

1. **מרכזיות הפרשנות של המשתתף**: ההשפעות של התערבויות חינוכיות בתחום נקבעות במידה חשובה ע"י המסקנות הסובייקטיביות שאותן מנסחים המשתתפים לעצמם. כך לדוגמה, המידה שבה תרמה ההשתתפות של תלמידים יהודים ב"מצעד החיים" לאמפתיה שביטאו כלפי הפלשתינאים הושפעה באופן שבו הם הסיקו מן המסע מסקנות אוניברסאליות לעומת מסקנות לאומיות. רק אצל התלמידים אשר הסיקו מסקנות אוניברסאליות חלה עליה באמפתיה כלפי הפלשתינאים³².
 2. **השפעות החינוך לשלום הן לעיתים קרובות קצרות-טווח**. ההשפעות של פעולות של חינוך לשלום והפגשה יהודית-ערבית נמדדות לרוב למחרת סיומה של תוכנית. אך מדידות הנעשות מאוחר יותר מגלות שההשפעות החיוביות הראשוניות נעלמות כמעט כליל. כפי שמתברר, רק תוכניות הנמשכות לאורך זמן עשויות לגרום לשינויים הרצויים וכן לתחזק אותם.
- המסקנה**: ספק אם התערבויות קצרות, חד פעמיות, מביאות את התועלת המיוחלת.
- מסקנה נוספת**: עלינו לתת את הדעת לא רק ליצירת השינויים המבוקשים אלא גם לתחזוקתם.

³⁰ Maoz, I. (in press). Educating for peace through planned encounters between Arabs and Jews in Israel: A reappraisal of effectiveness. In G. Salomon & E. Cairns (Eds.), *Handbook of Peace Education*. New Jersey: Lawrence Erlbaum

³¹ Salomon, G. (2004). Does peace education make a difference in the context of an intractable conflict? *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 10(3), 257-274.
Salomon, G. (2006). Does peace education really make a difference? *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 12(1), 37-48.

Kupermintz, H. et al. (2007). Mutual perceptions of Jewish and Arab youth in Israel: 2004-2005. Center for Peace Education, University Of Haifa.

Kupermintz, H. & Salomon, G. (2005). Lessons to be learnt from research on peace education in the context of intractable conflict. *Theory into Practice*, 44(4), 293-302.

³² Shecter, H. & Salomon, G. (2005). Does vicarious experience of suffering affect empathy? *Peace Education*, 2(2), 125-138.

3. **רגשות ממלאים תפקיד חשוב בעיצוב עמדות ותפישות, בנכונות למגע חברתי, ובדינאמיקה של תהליכי שינוי.** רגשות הדדיים, יותר מאשר סטריאוטיפים (דימויים הדדיים), בין בני נוער יהודים וערבים מנבאים נכונות לקרבה חברתית, הבעת עמדות דמוקרטיות, ונכונות להעניק לגיטימציה לנרטיב הלאומי של הצד השני. יהודים וערבים מגלים מידה דומה של כעס (ברמה גבוהה) ושנאה (ברמה בינונית) הדדיים; בני הנוער הערבים מגלים יותר הבנה וחיבה כלפי יהודים, ואילו יהודים מביעים יותר פחד מפני הערבים. מידה גבוהה של רגשות חיוביים, יותר מאשר היעדר רגשות שליליים, תורמים לנכונות לקרבה, לקבלה, ולאוריינטציה דמוקרטית שוויונית (עבודות דוקטורט של יגאל רוזן, ורביעה חסייסי). רגשות שליליים של פחד, אי-אמון, כעס ושנאה מונעים את היווצרותם של שינויי העמדה המבוקשים. לעומת זאת, רגשות חיוביים סוללים את הדרך לשינויים (עבודת המ"א של איילת רוט).

4. **לא די בעת מגע בין הקבוצות היריבות שיהיו מטרות משותפות; הן צריכות להיות חשובות לשני הצדדים.** מועדוני כדורגל דו-לאומיים (כמו בודאי גם תזמורות משותפות, חוגי דרמה משותפים וכד') מטפחים את החתירה למטרה המשותפת. החתירה למטרה משותפת מגמדת במידה רבה את הניגודים הלאומיים בתוך הקבוצות ומוליכה לשינויים בעמדות, בייחוסים, בסטריאוטיפים ולרצון לקרבה. (עבודת המ"א של בהאא זועבי).

5. **זה-לגיטימציה הדדית וכמעט מוחלטת של הנרטיבים ההיסטוריים והבדלים בחשיבות הנרטיבים עבור שני הצדדים.** בני הנוער היהודים והערבים שוללים באופן כמעט מוחלט את הלגיטימציה של התיאור והפרשנות של צד השני בהתייחסות למאורעות ההיסטוריים של הסכסוך היהודי-ערבי. בני הנוער הערבים מדגישים יותר מאשר היהודים את חשיבות הנרטיב ההיסטורי שלהם עבורם, ומכירים בחשיבותו (אך לא בלגיטימיות) של הנרטיב ההיסטורי עבור היהודים. בני הנוער היהודים, מצד שני, שוללים גם את עצם חשיבותו (ולא רק את הלגיטימיות) של הנרטיב ההיסטורי עבור הערבים (עבודות ד"ר של יגאל רוזן ורביעה חסייסי). תוכניות חינוך לשלום אינן מובילות לשינויים משמעותיים בהתייחסות בני הנוער לנושאי ליבה נרטיבים ההיסטוריים (עבודת ד"ר של יגאל רוזן).

6. **תהליכי אמפתיה ולקיחת פרספקטיבה חשובים להבנת ושיפור מערכת היחסים בין בני נוער יהודים וערבים.** ברמה הבין-אישית, בני הנוער היהודים מסוגלים לראות באופן הגיוני את נקודת מבטם של הערבים אזרחי ישראל אולם מביעים קושי בהזדהות רגשית עם מצוקותיהם. יכולת לגלות אמפתיה רגשית ולהבין את נקודת המבט של האחר, נמצאו קשורים לרמה נמוכה של סטריאוטיפים ולרגשות חיוביים יותר כלפי ערבים וכמנבאים עמדות שוויוניות ונכונות למגע (עבודת מ"א של ענת יצחק). התערבות מובנית של משחק תפקידים, בה כל צד אימץ את הפרספקטיבה של הצד האחר, תרמו לשינוי חיובי בדימויים, עמדות ורגשות הדדיים, בקרב בני נוער יהודים וערבים (עבודת ד"ר של יגאל רוזן). חשיפה לקונפליקט מרוחק (צפון אירלנד) וניתוח הפרספקטיבה של שני הצדדים המעורבים בו הביאה לשיפור יכולתם של בני נוער יהודים להבין את נקודת מבטם של הערבים על הקונפליקט היהודי-ערבי (עבודת מ"א של אילנה לוסטיג).

סיכום: המסקנות שלעיל ממחקריו של גבי סלומון ועמיתיו בתוספת הממצא של יפעת מעוז -- כי כ-16% מהיהודים-ישראלים מדווחים כי השתתפו במהלך חייהם במפגש מתוכנן בין יהודים לערבים, וכי משתתפי המפגש מאופיינים בעמדות חיוביות יותר כלפי הצד השני בהשוואה לאלו שלא השתתפו במפגש-- מורים על החשיבות של קיום פעילויות הפגשה יהודית-ערבית כחלק מהחינוך לחיים משותפים. הממצאים מורים כי פעילויות אלו צריכות להתקיים בהיקף נרחב יותר ובאופן מעמיק יותר מאשר כיום. עוד מורים הממצאים כי פעילויות ההפגשה היהודית-ערבית הן אמנם בעלות השפעות מוגבלות אך קיומן הוא קריטי לחינוך לחיים משותפים כיוון שכאשר פעילויות אלו נערכות בצורה מעמיקה, ארוכת טווח, ונרחבת מספיק, ביכולתן לשפר את התפיסות החדיות של יהודים וערבים ואת היחסים בין הצדדים.

סיכום כללי

ככלל – הממצאים המובאים בשלושת הנושאים שלעיל מדגישים כי:

- 1) לאור העמדות השליליות של ילדים ובני נוער יהודים וערבים זה כלפי זה, חשוב לחנך לחיים משותפים כבר מגיל צעיר.
- 2) המרכיב ההתנסותי-חוויתי של חינוך לחיים משותפים באמצעות הפגשה בין יהודים וערבים הוא חשוב בעירור אמפטיה וקירוב בין הצדדים, כאשר הפרדיגמה של סיפורי חיים נראית כמתאימה במיוחד להשגת מטרות אלו. אך, עם זאת, יש להקפיד על עבודה עם ארגונים ומנחים מקצועיים היודעים ומעוניינים להתמודד באופן קונסטרוקטיבי עם מתחים ובעיות שעלולים להתעורר תוך תהליך המפגש.
- 3) להפגשה יהודית-ערבית ישנן השפעות חיוביות מוגבלות, אך קריטיות, על הגברת האמפטיה החדית, שיפור העמדות והיחסים בין הצדדים. על מנת להגיע לאפקטיביות רבה יותר של פעילויות אלו בחינוך לחיים משותפים, יש לקיים אותם באופן נרחב, ארוך טווח ומעמיק יותר מאשר כיום.